

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

МУМИН ҲОШИМХОНОВ

**БОБОРАҲИМ МАШРАБ ҲАЁТИ ВА
ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ**
(монография)

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти

Тошкент — 2007

www.ziyouz.com kutubxonasi

83.3(5У)6

X-71

Такризчилар:

У.Қосимов – филология фанлари номзоди, доцент

С.Ғозиев – фалсафа фанлари номзоди, доцент

Ҳошимхонов, Мўмин.

**Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодий
фаолияти: (монография)/ М.Ҳошимхонов. – Т.:
А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти, 2007. – 112 б.**

ББК 83.3(5У)6

ISBN 978-9943-06-063-0

№647-2007/1089 Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси

© Мўмин Ҳошимхонов

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2007

БОБОРАҲИМ МАШРАБ ҲАЁТИ

Ўзбек халқи кўп асрлик бой маданият тарихига эга. У жаҳон илм-фани, санъати ва адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди. Улуғ ўзбек олимларининг илмий кашфиётлари ва асарлари, санъат ва адабиёт аҳллари томонидан яратилган ноёб обидалар жаҳон маданияти хазинасидан муносиб ўрин олиб келмоқда.

Халқимиз маънавий маданиятининг катта ва ажралмас қисми унинг мумтоз адабиётидир. Бу адабиёт мураккаб тараққиёт босқичларини босиб ўтди, унинг илғор намоёндалари ўрта асрнинг ихтилофли ақида ва одатларига қарши курашиб, халқ манфаатларини ҳимоя қилдилар, инсонпарварлик, халқпарварлик, маърифатпарварлик ғояларини куйладилар, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб этдилар, ўлмас сиймо ва асарларни яратдилар. Хоразмий, Сайфи Саройи, Қутб, Дурбек, Амирий, Яқиний, Атоий, Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Лутфий, Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Машраб, Турди, Мужрим, Хиромий, Нишотий, Махмур, Гулханий, Мунис, Огаҳий, Нодира, Увайсий, Маҳзуна, Комил, Мирий, Муқимий, Фурқат, Аваз ва Завқий каби истеъдодли сўз санъаткорлари ўзбек мумтоз адабиёти камолотида катта ўрин эгалладилар.¹

Ўзбек мумтоз адабиёти тараққиётига улкан ҳисса қўшган улуғ шоир ва мутафаккир Бобораҳим Машраб ижодий фаолияти ва ҳаёти ўзига хос мураккаб кечди.

Бобораҳим Машраб оташин ҳажвий шеърлари ва ўйноқи ғазаллари билан халқимиз қалбидан чуқур жой олган, номи бутун Ўрта Осиё ва ундан узоқларга машҳур бўлиб кетган ажойиб шоирларимиздан биридир. Машраб ижоди аллақачонлардан буён ижтимоий аҳамият касб этган бўлиб, унинг номи халқимиз ҳаёти ва тарихида мутаассибликка қарши курашнинг байроғи бўлиб келди. Айрим диндорлар Машраб номини ва асарларини бор кучлари билан бадном қилишга, баъзи ҳолларда эса унинг халқ орасидаги обрўсидан фойдаланиб, уни авлиёлаштиришга, ... интилиб келдилар. Лекин Машраб халқ орасида доим яшашда,

¹ Н.Маллаев. Гениал шоир ва мутафаккир, “Фан”, Тошкент, 1968, 3-бет.

курашда давом этди ва ўзининг ўлмас, ёлқинли шеърияти билан бизнинг замонамизга ҳам кириб келди.¹

Ўтган икки аср мобайнида адабиётга алоқадор ҳамма кишилар Машраб тўғрисида ғоятда жумбоқ ва мушкул бир тушунчага эга бўлиб келдилар, деб ёзади Фафур Фулом “Икки Машраб” мақоласида. Машраб ҳақидаги баъзи мунозарали фикрлар, унинг ҳаёти ва фаолияти, ижодига доир турлича қарашлар ҳамон давом этиб турибди. Мазкур тадқиқотнинг асосий мақсади оташнафас ва оловқалб мутафаккир шоир Бобораҳим Машраб ҳақидаги баъзи бирёқлама, баҳсталаб, ғайриилмий фикрларга ўз ҳолисона муносабатимизни билдирмоқ, шоир ҳаёти, фаолияти ва айниқса, унинг ижодига тааллуқли илмий-ижодий меросни ўзга Машраб яратган деб даъво қилувчилар фикрини рад этиб, ҳақиқий Машраб ижодига доир асарлар эканлигини манбалар асосида исботлашдир. Чунки академик шоир Фафур Фулом юқоридаги илмий тадқиқотида: ”Бу масала адабиёт тарихчиларимизнинг, илмий-текширув институтларимиздаги бир талай илмий ходимларнинг тадқиқот ишларида жуда чигал муаммо бўлиб келди”,² – деб ўз даврида ташвишланиб ёзган эди. Бугунги кунда ҳам баъзи-баъзида Машраб ижодининг у ёки бу жиҳатларини таҳлил этувчилар ноаниқ, мавҳум фикрларни ўртага ташлаб, Машраб ижодини тор, чигал ҳолда таҳлил этиб, оммани чалғитмоқдалар.

Фафур Фулом “Икки Машраб” (Иккинчиси Машраби Рўзибой Соний – Машрабдан юз йиллар кейин Қаршида яшаб ўтган) мақоласида “... чинакам ишқ эгалари, покиза сўз, лирик ҳиссиёт, оташин севги талаб бўлган кўпчилик ўз шоири Бобораҳим Машрабнинг асл ижодини хас-хашақлар орасидан топилган дурдоналардай ардоқлаб, сақлаб, куйлаб, бизнинг замонамизгача эсон-омон етказиб кела олди.

Эндиги бизнинг вазифамиз йирик шоиримиз Бобораҳим Машрабнинг ижодини қайта бошдан ўрганиш, уни

¹ Фафур Фулом. Асарлар. Саққизинчи том. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1976, 276-бет.

² Фафур Фулом. Икки Машраб. Юқоридаги жилд. 277-бет.

мақсадлари учун фойдаланишга уриниб келдилар, Машрабнинг ким эканини яшириб, унга аслида йўқ сифатларни тақаб, Машрабни ўз тилакларига хизмат этувчи малайга айлантirmoқчи бўлдилар. Бу унсурларнинг қолдиқлари ҳали ҳам Машрабга осилмоқдалар, Машраб номидан ташвиқот юргизмоқдалар, ҳар хил бўлмағур хурофий миш-мишлар тарқатмоқдалар, ўзларини гўёки Машрабнинг жуда самимий мухлислари қилиб кўрсатмоқдалар. Улар Машрабни оддий одам эмас, балки авлиё қилиб кўрсатганлар. Унинг номидан фойдаланганлар”,¹ – дейди.

Иzzат Султон мазкур мақоласида “Аслида Машраб ким эди?” деган саволга жавоб излаб, унинг таржимаи ҳолига доир қадимий-тарихий китоблардан “Маноқибнн Хўжампошо” ва “Тазкиратул авлиё” (Мажзуби Намангоний асари)да айтилишича, Машраб XVII асрда Қашқарда жуда ном чиқарган мутасаввуф эшонлардан Офоқхўжанинг муриди бўлганлигини таъкидлайди: “Машраб маълум сиёсий режага эга инқилобчи эмас эди. Лекин у эзилган оммадаги норозиликни кўп жиҳатдан акс эттирган талантили шоирдир. “Девони Машраб” фақат Машрабнинг ўз асарларидан иборат эмас. ”Унда Машрабга нисбат бериб айтилган кўп сўзлар ва воқеалар Машрабдан кейин, худди Машрабдек кайфиятли кишилар томонидан қўшилгандир. Шундай қилиб, халқ Машраб номига боғлаб туриб, ўзининг баъзи руҳонийларга, бекларга, хонларга газабини ифода этгандир.

Буни ҳоким табақалар яхши тушунганлар. Унинг учун улар Машрабнинг аслида ким эканини яширишга, Машраб ижодидаги кучсиз томонларни ошириб кўрсатишга уринганлар. Нечун биз ҳануз анча жиҳатдан халқ кайфиятини акс эттирган Машрабдек катта шоирларни яхши ўрганмаймиз, уларнинг ижодини халққа ташвиқ этмаймиз, бу адабиётимиз классикларига эътиборсиз қарашимиз натижаси эмасми?!”²

А.Абдуғафуров Машраб ҳаёти ва фаолияти ҳақида фикр юритаркан, шоирни сарой ҳаёти заррача жалб

¹ Иzzат Султон. Ҳаёт, адабиёт ва маҳорат. Иккинчи том, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1972, 17-бет.

² Уша асар, 22-бет.

этмаганлигини, у хон ва ҳоқимлар, олий табақа вакиллари билан “тил топишишга” интилмаганлигини, аксинча уларга нисбатан очиқ муносабатини изҳор қилишдан тап тортмаслигини таҳлил этиб, шундай ёзади: “Айниқса, фирибгар, иккиюзламачи баъзи дин арбоблари Машрабнинг аёвсиз масхараси остида қолдилар; шоир ўзининг ўткир шеърлари билан ҳам, фаолияти, қилмишлари билан ҳам уларни, шунингдек, диннинг айрим ақидаларининг халқ олдида шармандасини чиқара олди, обрўсини тўка берди. Шоирнинг бу тўқнашув ва баҳслари, асосан, гузар ва сайилгоҳларда, бозор ва кишилар тўпланган жойларда бўлганлиги учун ҳам тезда омма орасига тарқалар, оғиздан-оғизга кўчиб юрар, янги-янги деталлар билан тўлдирилар эди. Натижада Машрабнинг қилмишлари, саргузаштлари турли тўқималар билан аралашиб кетади. Машраб қилмаган ишлар, аралашмаган воқеалар, айтмаган гаплар ҳам баъзида худди ҳақиқатдан бўлгандек, шоир томонидан айтилгандек, унга нисбат берилиб баён этила бошлайди”.¹

Академик Воҳид Абдуллаев “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида Бобораҳим Машраб ҳаёти, фаолияти ҳақида шундай дейди: “Бобораҳим Машраб ўзбек адабиётининг XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср бошларида яшаб, ижод этган атоқли намояндаларидан бири. Машраб яшаган муҳитнинг иллатларини танқид қилувчи исёнкор шеърлар яратган, самимий севгини тараннум қилувчи халқчил, жўшқин ва ҳароратли шеърлари билан халққа манзур бўлган машҳур сўз санъаткоридир”.²

В.Абдуллаев фикрича, давр кирдикорларини қаттиқ ҳажв қилган, инсоф ва адолат учун курашган бу халқчил шоир ҳақида жуда кўп ҳикоя ва латифалар вужудга келган. Уларнинг кўпчилигида Машраб Насриддин Афанди каби кўрқмас, адолатпарвар, доно ва ҳозиржавоб халқ қаҳрамони сифатида тасвир этилади. Бунга чидай олмаган юқори тоифа доиралар Машраб асарларининг омма орасида тарқалиб, шуҳрат қозонишига қарши кураш олиб борадилар. Лекин бунинг иложи бўлмагач, ижодиётини сохталаштиришга, уни

¹ А.Абдуғафуров. Ўзбек адабиёти тарихи. III том, “Фан”, Тошкент, 1978, 237-бет.

² В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб, “Ўқитувчи”, Тошкент, 1980, 140-бет.

худо ва пайгамбар йўлида девоналик қилиб юрган таркидунёчи шоир, бадбин дарвиш — қаландар қилиб кўрсатишга уринадилар. Бундай ҳолларнинг барчаси Машрабни турлича талқин этишга олиб келади. Бунинг устига котиблар ва ноширлар Машраб номи (ёки тахаллуси) билан ижод этган турли шоирларнинг шеърларини аралаштириб юборганлар.²

Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти томонидан “Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар” (2004) китоби нашрдан чиқди. Бу китобда шоир ва файласуф мутафаккирлар Юсуф Қорабоғий, Сўфи Оллоёр, Хўжаназар Ҳувайдо, Гулҳаний, Махмур ва Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижоди фалсафий таҳлил этилган. Жумладан, Машраб фалсафаси ва қарашлари ҳақида шундай дейилган: “Машраб тўғриси, қатъий фикрли, ҳеч нимани яширмасдан очиқ гапирадиган, адолат ва ҳақиқат учун курашувчи, эътиқоди мустаҳкам одам бўлган. У бутун умр ҳақиқат излади, лекин ҳақсизлик, адолатсизлик, жабр-зулм, зўравонлик каби иллатларга кўп бора дуч келди. У Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган диний-тасаввуфий оқимга қатъий кураш олиб боришга ҳаракат қилди”.²

Давр ғаддорликларига қарши борган, тенглик ва адолат учун курашувчи, жамият иллатларини кескин танқид этувчи сўфий ижодкорлар ҳаёти доимо фожеали хотима топган. Лекин улар жисмоний ўлимдан кўрқмаганлар. Чунки одамзотга эҳтиром, унинг яратувчисига бўлган эътиқод, уларнинг онгли идеалига айланган.

Машраб шеърларида илоҳий ишқ, яъни Оллоҳга муҳаббатини такрорланмас сатрларда баён қилди. Буни мажозий шаклда, яъни, капалакнинг шамга интилиши мисолида кўрсатиб беради. У пантеистик сўфийлардан Боязид Бастомий, Мансур Ҳаллож, Насимийларни шеърларида тилга олади, улар дунёқарашини ўрганиб, эътиқод қилади. Тасаввуфнинг бу йирик вакиллари зоҳид ва шайхларнинг дин ҳамда шариятга тўғри келмайдиган лўттибозлиги, таъмагирлиги, ёлғончилиги, фирибгарлигини

² Юқоридаги асар, ўша жой.

² Тузувчи ва илмий муҳаррир Қ.Назаров. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. 1-китоб, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, Тошкент, 2004, 408-бет.

фош қилганликлари учун умр бўйи таъқиб этилдилар ва пировардида қатл қилиндилар.³

Тасаввуфшунос олим Нажмиддин Комилов Машраб шеърятти ҳақида фикр юритиб, Машраб ижоди таҳлилини “Камоли нури раҳматман” номи билан атаган. Шоир шеъряттида халқ, муҳаббат ҳақида жуда кўп истилоҳлар қўлланганлигини, лекин уни тадқиқотчилар ўз маъносидан йироқ тарзда таҳлил этганлигини, тасаввуфий маъноси ўта чуқурлигини, елкасида заминий дардни кўтаргани ҳолда подшоликни дарвишликка алишган Иброҳим Адҳам йўлини танлаганини таҳлил этган: “Жаҳонни тарк қилди Машраб Иброҳим Адҳамдек”. Бу ягона йўл бўлиб, “толиби ишқ”, яъни илоҳ васлига талабгор одамнинг ҳиммати-мардлигидир, у шу орқали руҳи, сози ва сўзини, виждонининг эркини таъминлашдан ташқари, ситам аҳлига қарши курашиш имконини ҳам яратади.²

Адабиётшунос Н.Комилов таъкидлаган “толиби ишқ” Машраб мутасаввуф салафлари тутган йўлдан, яъни Ҳақ ва Ҳаққоният йўлидан бориб, халқни орқасидан эргаштирди.

Машраб шахсияти, унинг ижоди, илмий мероси таҳлил этилаётган мазкур бобда ХХ асрнинг 20-йилларида Фитрат қаламига мансуб “Машраб” номли тадқиқот яратилганлигини, у илмий жамоатчиликнинг диққатини тортганлиги, бугунги кунда ҳам долзарблигини йўқотмагани ҳолда, шоир дунёқарашини ўрганишда қимматли манба эканлигини таъкидламоқчимиз.

Фитрат Машраб ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берувчи асарларни санаб ўтади ва унинг тарихий шахс эканлигини эътироф этиб шундай дейди: Машраб ҳақида ёзилган ва Ўзбекистоннинг ҳар томонида маълум ва машҳур бўлган “Девони Машраб” ёхуд “Девонаи Машраб” китобининг афсонавий бир манқабадан бошқа нарса бўлмағонига бизнинг ҳам шубҳамиз йўқдир, лекин бу шубҳасизлик Машрабнинг ҳақиқатдан тарихий бир шахс эканига ишонилдан бизни манъ қила олмайди.³

³ Ўша асар, ўша жой.

² Н.Комилов. Тасаввуф. Иккинчи китоб, “Ўзбекистон”, Тошкент, 1999, 133-бет.

³ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд, “Маънавият”, Тошкент, 2000, 83-бет.

Фитрат Малехо, Хўжа Фаҳмий, Саид Ҳакимхонтўра, Мирзо Олим ва Мажзуб Намангонийларнинг асарларида Машраб ҳақида маълумотлар оз эканлигини айтиб, у ҳақдаги “Девони Машраб” ёки “Девонаи Машраб” манқабаларидан унинг таржимаи ҳолини ёритувчи маълумотни аниқласа бўлади, деган фикрни илгари суради. Фитрат ёзади: “Манқаблага кўра, Машраб Наманганда туғилган, оиласи жуда қашшоқ бўлган, онаси ип йигириб сотиб, оила овқатини топар экан, ота-онаси уни 15 яшарлигида Охунд Мулла Бозор исмли бир шайхнинг тарбиясига берадилар.

Машраб Мулла Бозор Охунднинг рухсати билан Хитой Туркистонига сафар қилиб, Қашқардаги Офоқ Хўжага мурид бўладир. “Машраб” тахаллусини ҳам шундан оладир. Манқабани Машрабнинг Офоқ Хўжа эшикида уч йил ўтун, уч йил сув ташиб, яна бир йил бошқа хизматлар қилганини хабар берадир. Офоқ Хўжа Қашқар халқи... ва ўзи учун жуда катта давлат таъмин қилган эди”.¹

Фитрат “Машраб” тадқиқотида шоир ҳаёти ва фаолиятини ёритувчи асосли фикрларни таҳлил этиб, Офоқхожа хонадонидан кўплаб муридлар, ҳадя қилинган қуллар, ичкарида чўрилар бор эканлигини айтади: “Машраб мана шу чўриларнинг битта чиройлиси билан ширин муносабат боғлайди. Анча вақтдан кейин бу иши Офоқ Хўжага маълум бўлди. Машрабни ура-ура эшикдан ҳайдади. Машраб Қашқардан чиқиб Ёркендга борди. Унда Чигатой хонларидан Абдуллоҳхон билан кўришди, ундан чиқиб Хўтанга борди. Ундан Илага, қалмоқлар орасига борди. Қалмоқхоннинг қизини суйиб, унинг туябоқарлик хизматига кирди. Ундан яна Қашқарга қайтиб, Офоқ Хўжага тавба қилиб, мурид бўлди. Манқаблага кўра, Машраб Офоқ Хўжанинг амри билан Тошкентга келиб, яна Қошқарга қайтган. Сўнгра Офоқ Хўжадан “иршод хати” олиб, Тахти Сулаймонга, ондин Андижонга бориб, онасининг хизматиға жўнади.»²

Шу ўринда икки ҳолатни тақиқотчи масъулияти, бурчи билан аниқлаштириб кетишни ўринли биламиз. Фитрат нега

¹ Ўша асар, 84-бет.

² Ўша асар, ўша жой.

Машрабни Наманганга эмас, Андижонга онаси хизматига жўнади, дейди. Холисона айтиш керак, Машраб Наманган шаҳрида туғилганлиги инкор қилиб бўлмас ҳол. Наманган ўша даврда кичик, мўъжаз шаҳар бўлиб, истисносиз Андижон тасарруфида бўлган. Андижон эса вилоят мақомидаги катта жой бўлган. Лекин Фитрат “Машраб” тадқиқотида манқабаларга таяниб, Машрабни Андижонда қашшоқ оилада туғилган, деган нотўғри фикрни илгари суради. Эҳтимол, Фафур Гулом ва бошқа баъзи олимлар ҳам шу фикрга таяниб, Андижонда туғилган, деган хулосага келишган. Иккинчи ҳолат Машрабнинг “ура-ура эшикдан ҳайдалиши” масаласи. Бу ҳақда самарқандлик шарқшунос ва тарихчи олим Комилхон Каттаев шундай хулосани беради: “Шоҳ Машраб, Офоқхожанинг даргоҳидан қувилди, деган фикрларга келсак, Машрабдаги илоҳий севгини кўриб, уни ўзининг руҳониятли тарбиясига олган Офоқхожа, ривоятларга қараганда, Машраб бир чўри қизга дунёвий севги изҳор этганини эшитиб Машрабдан кўнгли совиган бўлиши мумкин. Чунки тасаввуф йўлига кирганлар дунёвий йўлдан ўз хоҳишларича воз кечиб, Ҳақ йўлини, тариқат йўлини олишлари керак бўлиб, фақатгина халққа ва динга хизмат қилишни ўз бурчлари деб билишган. Эҳтимол, даргоҳидан қувилди, деган иборани ”иршод бериш ҳуқуқидан маҳрум этилди”, деб тушуниш керакдир?!

Машрабнинг илк девони унинг ҳаётлигида китобат қилинганлиги ҳамда бу девондаги бир қанча ғазаллар Офоқхожанинг мадҳига бағишланганлигини инобатга олсак, улар ўртасидаги бу совуқлик умуман бўлмагандек туюлади. Тасаввуф тарихида иршод ҳуқуқини олгунларича халифа-муридлар ўз пирларининг даргоҳларида бир неча йиллар, (ҳатто ўн йил) хизмат қилиб етуклик даражасига етишганликлари қайд қилинган. Халифалардан салгина бўлса-да, кибр, таъма ёки кичик хато содир бўлса, бир неча йиллар шу хатоларни ювиш учун хизмат қилганлар.

Бобораҳим Машраб ва унинг пири Офоқхожа ораларида ҳам шунга ўхшаш гаплар ўтган кўринади.

Бунинг учун Офоқхожани Машраб ижодиётига, унинг маърифат йўлига қарши қўйиш нотўғри.

Хулоса шулким, Шоҳ Машраб ғазалиётида, ижодиётида унинг пири бўлган Офоқхожанинг ижобий роли ўз ўрнига қўйиб тадқиқ этилса, мақсадга мувофиқ иш бўлиб, Шоҳ Машрабнинг ҳам руҳи шод бўлар эди!»¹

Фитрат Машраб ҳаёти ва фаолиятини ўз замондошларига нисбатан чуқур ва муфассал ўрганганлиги тадқиқотда кўри-ниб турибди. Машрабнинг Офоқхожа хонадонини тарк этиб, кўплаб мамлакатларга сафарга чиқиши ва унинг хориждаги омма орасида танилиши, мамлакат ҳукмдорлари томонидан эъзоз ила иззат-ҳурматга сазовор бўлиши, лекин ҳукмрон тоифага нисбатан, қўйи табақа вакиллари орасида кўпроқ бўлиши, айниқса, аҳли илмлар билан суҳбат ва мунозарага киришиши, қўлида сози билан куйлаши ва оташ ғазаллар ўқиши, ҳар қандай жойда бетакалуф қабул қилиниши, унинг жуда катта истеъдод ва иқтидорга эгалигидан, қувваи ҳофизасининг кенглиги ва салоҳияти юксаклигидан эди.

Авалло у пири комили Офоқхожадан чуқур илм ўрганганлиги ва унга қўл бериб пир тутганлиги, юксак эҳтиром кўрсатганлиги, чунки пири комилнинг даргоҳи уни олий мартабага — авлиёлик мартабасига етказганлигини ҳар жойда эслатиб туради. Замонасининг улуғ мутафаккир шоири ва азиз авлиёлари Мавлоно Шариф Бухорий ва Сўфи Оллоёр билан мулоқотлари, Ҳиндистонда темурийзода подшоҳ Абулғозихон билан кескин муносабати, Балх ҳокими Маҳмуд Қатағонбий билан тик мунозараси, унинг халқ манфаати учун ҳеч нарсадан тап тортмаслигидан, ҳатто ўлимни ҳам бўйнига олишидан дарак беради. Фитрат “Машраб” тадқиқотида шоир ҳаракатларини аниқ кўрсата олган: сўнгра Хўжандга боруб, Оқбўтабий билан кўришди. Хўжанддан Тошкентка, ондан Туркистонга, ондан яна Тошкентка қайтди, ондин яна Хўжандга қайтди. Манқабага кўра, Машраб Хўжанддан ҳажга жўнади. Ҳиндистонга қараб буриладур. У замонларда Қашқардан Ҳиндустонга борган пири Офоқ Хожа билан кўришадир ҳам Темур авлодидан Ҳиндустон подшоҳи бўлган Абулғозихон билан кўришадир. Ҳиндустондан Бухорога жўнайдир. Бухорода машҳур эшон

¹ Комилхон Каттаев. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед. “Сугдиёна”, Самарқанд, 1994, 56-57-бетлар.

ҳам мулла бўлгон Охунд Мавлоно Шариф билан, Бухоро хони Абдуллоҳон билан кўришадир. Бухорода бир кун халқ орасида «Кўлим Худо, ўзим Муҳаммад» дегани учун уни оловда ёндирмоқчи бўладилар. У оловда куймайди, олов ичидан чиқиб, Бухородан Қободиёнга жўнайди. Қободиёнда машҳур сўфи Оллоҳёр билан кўришади. Маноқиб унинг сўфи Оллоҳёр билан келиша олмаганини, сўфи Оллоҳёрнинг қуруқ зоҳидлигининг Машрабга ёқмаганини хабар берадир. Бу хабар ҳақиқат бўлса керак, зотан Машраб ва сўфи Оллоҳёр мижозларининг бир-бирига тўғри келмагани уларнинг асарларидан маълум.

Машраб Қободиёндан Балхга борди ва шунда Балх ҳокими Маҳмуд томонидан ўлдирилиб, Ишка(н)миш деган ерга кўмилди. Манқабани Машрабга ҳар вақт бир турли мажзублик, жиннимижозликни нисбат(ан) беришга тиришадир ва ҳолатидан фойдаланиб, унга ва у замондаги юқори табақа вакиллари жуда устли иборалар билан сўқдирадир. Машрабнинг бу сўкишига учраганлар мулалар, эшонлар, хонлар ва беклар бўлгонлар¹.

Фитрат Машраб таржимаи ҳоли ҳақида фикр юритиб, турли даврларда уни «текширган» тадқиқотчилар ҳар хил, терс фикрларни ўртага сурганлигини, мавҳум фикрлар кўп эканлигини, баёз, маъхаз, манқабаларни ўрганиб, унинг таржимаи ҳолига аниқлик киритишни мақсад қилганлигини айтади: «Машрабнинг наманганли эканини манқабадан бошлаб бир кўб маъхазлар бир оғиздан хабар берадилар. «Мунтахаб ут-таворих» эгаси унинг Намангандан чиқиб ҳажга борганин ёзди. «Ансоб ус-салотин» эгаси ҳам унинг «Намангоний» эканин тасдиқ қиладир. «Мажмуайи Фаҳмий»дан фойдаланган ўртоқ Айний ҳам унинг наманганли эканин тасдиқ қиладир»².

Фитратнинг ёзишича, самарқандлик Муҳаммад Бадъе Малехо Самарқандий «Музаққир ул-асҳоб»да Машрабнинг андижонлик бўлиб, бесоқоллик (ёшлик) замонида Наманганга борганини, кейинроқ Самарқандга келганини, бу тахминан 1689—91 йилларга тўғри келганини айтади.

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд, 85-бет.

² Ўша асар, 87-бет.

Наманганлик Мажзуб «Тазкират ул-авлиё»сида ёзишича, дейди Фитрат, Машраб Қаршида тўрт йил турган, шунда Офоқхожа муридларидан Хўжам подшоҳни учратиб, ундан тасаввуф таълимотини ўрганган. Машрабнинг Бухоро сафари Ҳиндистон сафаридан олдин ёки кейин эканлиги ноаниқ, деган фикрда қолади ва Машрабнинг туғилиш тарихи ҳақидаги фикрлар мавҳум эканлигини, аммо ўлими саналари тўғри таҳлил этилганлигини таъкидлайди: Ҳар ҳолда Машраб Бухорога борган вақтларда онда Абдуллоҳхон отли бир хон йўғ эди. Шунинг учун маноқибда ёзилган Абдуллоҳхонни «Убайдуллоҳхон» деб тасҳиқ қилишга тўғри келадир. Манқабига кўра, Машраб Бухородан Балхга бориб, Балх подшоҳи Маҳмудхон томонидан ўлдирилган. «Мажмуаи Фаҳмий» эгаси Машрабни ўлдирган бу Маҳмудхоннинг Маҳмудбий Қатағон эканини очиқ сўйлагани каби Машрабнинг 1121 (1711) Балхда эмас, Қундузда ўлдирилганини қайд қилади»¹.

Фитрат форс, араб тилларини чуқур билган адабиётшунос олим сифатида тарихий маъхаз ва рисоаларни қиёсан ўрганади, таҳлил этади, Машраб ҳаёти, унинг умри масаласида озгина жузъий хатога йўл қўяди: «Машрабнинг ўлими ҳақида бизга хабар берувчи маъхазлардан «Мунтахаб ут-таворих» эса унинг Балхда Маҳмудбий Қатағон томонидан ўлдирилганини хабар бериб, манқабдаги ривоятни кучайтирадир. «Мунтаб ут-таворих»нинг бу масалага оид тафсилоти-га кўра, Абдулазизхон замонида Қундузда Бадахшонбеги бўлган замонида унинг ўғли Муқимхонни Маҳмудбий Қатағон Субҳонқули тилаб, Балхга келтириб ҳоким қилади. Убайдуллоҳхон замонида Муқимхонни ўлдириб, ўзини Балх хони эълон қилади. Шу замонларда Машраб отли жинни ҳажга бориш нияти билан Балхга бориб қолади ва қилган адабсизлиги сабабли дорга осилади. «Мунтахаб ут-таворих»нинг бу хабари «Мажмуаи Фаҳмий» томонидан Машрабнинг ўлум йили деб кўрсатилган 1121(1711) рақамига тўғри келадир. Буни ҳақиқат деб қабул қилишга монё йўқ. Машрабнинг туғилиш тарихи эса тамоман қоронғуда қолади»².

¹ Ўша асар, 88-бет.

² Ўша асар, 89-бет.

Хатирчилик Машраб тадқиқотчиси Ж.Юсупов мутафаккир шоир ҳаёти, унинг умр йўли ҳақида изланишлари хотимасида қуйидаги фикрларни келтиради: «Раҳимбобо Валибобо ўғли Машрабнинг таваллуд топган санаси ҳанузгача баҳсли муаммо бўлиб турибди. 1990 йили шоирнинг «Меҳрибоним қайдасан» деб номланган шеърӣй тўпламини Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти саксон минг нусхада чоп қилган эди. Ўша китобнинг «Сўнгги сўз» қисмида Машраб туғилган вақтни 1653 йил деб кўрсатган эдик. Шу чоққача бўлган ҳар хил қарашларга чек қўйилгандек кўринди. Аммо 1994 йил «Фан» нашриётида чоп этилган Машрабнинг «Мабдаи нур» деб номланган китобига ёзилган муқаддимада «Бобораҳим Машраб ҳижрий 1050 (милодий 1640) йили Наманган шаҳрида камбағал бўзчи оиласида дунёга келди», деб дарж этилган. Кўпгина тадқиқотчилар шоирнинг бир мухаммасида айтилган:

*Ёши етмиш бирга кирган бандаи радди фалак,
Мору каждумлар билан тўлган дилида райбу шак.*

71 ёшга «ёпишиб» оладилар ва уни ҳар гал 1640 йилда туғилган деб ёзишади. Бу тахминдан бошқа нарса эмас»¹.

Фитрат «Машраб» тадқиқотида: «Машраб Самарқандга борганда унинг соқоли чиққан, яъни 22—25 ёшларда бўлган, Қашқар ва Бадахшон ўлкаларида 8—10 йиллар сафарда бўлган», сафардан қаландар қиёфасида Самарқандга келиши 1688—91 йилларда бўлгани, ўша йилларда 33 ёшларда эканини, 1711 йилда ўлдирилганда 54 ёшларда бўлганини эътироф этади. Афсуски, Фитрат Машраб Андижонда қашшоқ хонадонда туғилган деган хулосага келган: «Шу тақдирда унинг 1657 йилда туғилганини қабул қилишга тўғри келади. Бу учун сўзларни қисқа қилганда, Машрабнинг таржимаи ҳоли ҳақида шундай дейиш мумкин: Бобораҳим Мулла Вали ўғли Андижонда қашшоқ бир оилада 1657 йилда туғилган. 15 ёшарлиқда Наманганга ўтиб Охунд мулла Бозорнинг тарбиясига кирган. 20—25 ёшларида Самарқандга келиб, ондин Наманганга қайтган, Намангандан Охунд мулла Бозорнинг далолати билан Қашқарга борган. Офоқ

¹ Ж.Юсупов. Уни девонаи Машраб дерлар. «Ёзувчи», 1998, 5 август.

Хўжага мурид бўлган. Хитой Туркистонда 8—10 йил ўлкаларни айланиб, 1691 йилларда Самарқандга жўнаган, ондин Бухорога қайтиб, ондин Ҳиндистон сафариға чиққан. Ҳиндистондан яна Ўрта Осиёга қайтган ва Қарши (бугунги Бехбудий) шаҳрида тўрт йил турган. Қаршидан яна сафарга чиққан, бу сафарнинг 3-4-йилларида Балхда Маҳмудбий Қатағон томонидан 1711 йилда ўлдирилган»¹.

Ж.Юсупов Малехо тазкирасига таяниб, Машраб ва уларнинг учрашувлари ҳақида фикр юритади ва бошқа манбаларга таяниб, мутафаккир шоир ҳаёт йўли ва умри ҳақида энг тўғри хулосани чиқаради: «Малехо Самарқандий «Музакирул-аҳбоб» деб номланган тазкирасида Раҳимбобо Машраб билан Самарқандда икки дафъа учрашганлиги, биринчи маарта шоирнинг ўспиринлик, яъни соқол-мўйлови чиқа бошлаганида ва иккинчисида Самарқандга қаландар либосида, сочу соқоли барқ уриб ўсган бир даврда кириб келганлигини сўзлайдилар. Унинг «Моро» радифли форсийда ёзилган шеъри намуна қилиб келтирилади. «Музакирул-аҳбоб»нинг 1688—1692 йиллар орасида ёзилганлигини назарда тутсак, Малехонинг Машраб билан илк учрашуви 1672 йилда, иккинчи топқир учрашуви эса 1690 йилларда содир бўлган.

Яна бир далил шуки, Исҳоқ Боғистоний ўзининг «Тазкираи қаландарон» асарида «Ҳазрати Шоҳ Машраб мавтлари айёминда умрларидан 58 сана кечуб эрди», дейдилар. Филология фанлари номзоди Муҳсин Зокиров далил келтирган ушбу тазкирани кўрган эмасман. Голибо, бу фикр тўғри кўринади...

Раҳимбобонинг Балх ҳукмдори Маҳмудбий Қатағон амрига кўра Кундузда дорга осиб ўлдирилганлиги ҳамма манбаларда бирдек аниқ кўрсатилган. 1711 йил! 58 ёшида қатл этилганлиги аниқ бўлганидан кейин, муқаррар тасдиқ шулким: у 1653 йилда Наманганда туғилган. Бундан чиқадики, шоҳ Машрабнинг ҳаёт йўли шундай: 1653—1711².

Юқорида таъкидланганидек, Бобораҳим Машраб ҳаёти 58 ёшида хотима топганлиги ҳақиқат. Чунки Ж.Юсупов чиқарган хулоса тахмин эмас, балки мутафаккир шоир

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд, 90-бет.

² Ж.Юсупов. Уни девонаи Машраб дерлар. «Ёзувчи», 1998, 5 август.

Машраб ҳаёт йўлининг у ҳақдаги топилаётган, манбаларда қайд этилаётган хулосаси. Илм фақат холисликни, ҳақиқатни ёқлагани ҳолда, бир томонлама фикрни, нохолисликни, қайсарликни хуш кўрмайди. Наманганлик Исматуллоҳ Абдуллоҳ Машраб ҳақида кўп изланишлар олиб бориб, унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида, хусусан, шоир асарлари ҳақида матбуотда анчайин фикр билдирган машрабшунос олимлар тоифасига киради. Олимнинг «Яна Машраб ҳақида» («Ўзб. адаб. ва санъати», 2002 йил, 1 март) тадқиқоти эълон қилинди. Мазкур мақолада ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ ЎзФАнинг ижтимоий фанлар бўлими томонидан 1991 йил 15 апрелда йиғилиш ўтказилганлигини, йиғилиш икки кун кейин бўлганлиги учун самарқандлик Ж.Юсупов йиғилишда иштирок эта олмай кетганлигини, лекин у билан суҳбатлашганлигини ва у йиғилиш ҳайъатига хат қолдирганлигини, мазкур хатда шоир Машрабнинг таваллуди 1640 йил эмас, 1653 йил эканлигини ва у Наманганда туғилганлигини илмий далиллар асосида исбот этди, дейди. ЎзФАдаги учрашувда машрабшунослар Ҳ.Фулом, А.Қаюмов, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, М.Зокиров, И.Фафуров, Ҳ.Муҳаммадхўжаев иштирок этганлиги, суҳбатни М.Саъдий «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси учун ёзиб олиб, эълон қилганлиги таъкидланган. Мақолада, дейди ҳожи Исматуллоҳ: «Йиғилишда Машраб ҳаётига оид баъзи чалкашликлар ҳақида фикр айтилиб, шоир 1640 йили Наманганда таваллуд топган ва 1711 йили Балхда дорга осилган; унинг таваллудига 350 йил тўлганлиги муносабати билан юбилей тантаналари, машрабхонлик кунларини юксак савияда ўтказиш маъқул деб топилсин, деган қарор қабул қилинди, дейилган.

Тадқиқотда муаллиф Машраб шеърляти ва унинг асарлари нашр этилиши ҳақида фикр юритиб, 1995 йили самарқандлик Э.Р.Мусурмонов «Раҳимбобо Машраб ва унинг бадиий адабиётдаги талқини» мавзуида номзодлик диссертацияси ёқлаганини, жиззахлик М.Ҳошимхонов ҳам Машраб дунёқараши ҳақида номзодлик диссертацияси ёқлаб, «Машраб ва Ўрта Осиёда ижтимоий фикр тараққиёти» (Тошкент, 1994 йил) китоби нашр этилганлигини айтиб, буларнинг ҳаммасида Машраб 1640 йилда туғилганлиги қайд

этилган, деган фикрга тўхталади. Ниҳоят, дейди И.Абдуллаев: «Ёзувчи» газетасининг 1998 йил 15 ва 28 август сонларида Ж.Юсуповнинг «Уни девонаи Машраб дерлар» деб номланган катта мақоласи эълон этилди. Муаллиф кейинги вақтда ўзи мутолаа қилган манбалар асосида Машраб ҳаёти ва ижоди ҳақида анчагина янги фикрларни айтиб ўтган, шоирнинг шеърларидан иқтибослар келтириб, уларни таҳлил қилган. Бу мақолани кейинги вақтда машрабшуносликка қўшилган янги ижод маҳсули сифатида тан олиш керак»¹.

Мақолада И.Абдуллаев Ж.Юсуповнинг Машраб ҳаёти ҳақидаги баъзи қарашларини кескин инкор қилиб, уни илмий холис муносабатда эмасликда айблайди: «Йиғилиш қарори тахминдан бошқа нарса эмас», фақат Ж.Юсуфий фикри ҳақиқатми? Академик В.Абдуллаев, проф. А.Абдуғафуров, академик М.Хайруллаев... буларни рад этиш, ўжарлик билан ўз фикрида туриб олиш илмий одобдан эмас», дейилган.

И.Абдуллаев Жалолиддин Юсуповнинг Машраб ҳақидаги тадқиқотлари илмий аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб, аммо унга «Тазкираи қаландарон»даги 58 ёш дейилган жумласига ёпишиб олган деб айб қўяди ва: «Машраб 1668—1672 йиллари ҳозирги Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ҳудудларидаги азиз-авлиёлар қабрларини зиёрат қилди, деган фикрлар асоссиз. Бу вақтда шоир Офокхўжа даргоҳида бўлган. Мақолада Машраб 1691 йили Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарлари қатори Самарқандда ҳам бўлган дейилади. Бу сана ҳақиқатга анча яқин. Машраб шу йиллар атрофида Самарқандга бир марта борган. Биродаримиз Жалолиддиндан нашрга тайёрланган тўпламларида Машраб туғилган йилни 1640 йил деб тўғрилашини илтимос қиламиз, илмда фақат ўз фикрини тўғри дейиш олим обрўсига путур етказди»², — дейди.

И.Абдуллаев нимагадир Ж.Юсуповнинг ўта катта илмий аҳамиятга эга тадқиқотидаги ютуқларга эмас, балки ўз нуқтаи назарича, ундаги баъзи жузъий нуқсонларга кўпроқ

¹ И.Абдуллаев. «Яна Машраб ҳақида». Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2002, 1 март.

² Юқоридаги манба.

этибор қаратган. Олимнинг қўлида менинг фалсафий монографиям «Машраби мўътабар ўз.м» тадқиқоти бўлгани ҳолда, у ҳақда лом-мим демаган. Ваҳоланки, мен мазкур монографияда ҳар икки машрабшунос олимлар — И.Абдуллаев ва Ж.Юсуповнинг Машраб шахсияти, унинг таржимаи ҳоли ҳақидаги фаолиятини, изланишларини холислик билан кўрсатиб ўтган эдим. Фақат мақоланинг сўнги абзацидагина И.Абдуллаев Ж.Юсуповнинг хизматларини этироф этиб, унга муваффақият тилаган: «Жалолиддин Юсуфий мақоласида Машрабнинг анча янги шеърий парчалари диний тасаввуфий нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Бу, албатта, мустақиллигимиз шарофати ва таҳсинга сазовордир. Жалолиддин шоирнинг 3769 мисрадан иборат янги девонини тайёрлаб қўйгани айtilган, у кишига девонни чоп этишида муваффақият тилаймиз. Биз нашр этган Машрабнинг ҳозиргача босилмаган газал, мухаммас, мусаддасларини ўз ичига олган «Алифни дилга жо қилмоқни бисмиллодан ўргандим» тўпламини, «Кимё» асари ва «Машраб ҳикматлари» рисоласини ҳам Жалолиддин кўздан кечириб қўйсалар, фойдадан холи бўлмас эди»¹.

2004 йили «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриётида Зухриддин Ҳусниддинов таҳрири остида муаллифлар жамоаси томонидан «Ислом энциклопедияси» нашр этилди. Унда Машраб ҳаёт йўли ва ижодий мероси ҳақида фикр юритилиб, жумладан, шундай дейилган: «Бобораҳим Машраб ўзбек мумтоз адабиёти намояндаси, шоир, бастакор, созанда ва ҳофиз. Халқ ичида «Девони Машраб», «Эшон Машраб», «Шоҳ Машраб», «Марди худо», «Авлиёи Ҳақ», «Соҳибкаромат» каби номлар билан машҳур бўлган. Ижодий мероси «Девонаи Машраб қиссаси», турли тазкира, баёз ва мажмуалар орқали етиб келган. Машраб Наманганда бўзчи Валибобо оиласида туғилган. 7 ёшида муллага ўқишга берилган. 1665 йилда Мулла Бозор Охундга шогирд тушган. Сўнгра Ёркендда, қашқарлик Офокўжа эшон хизматида илоҳиёт билан шуғулланиб, 7—8 йил мобайнида тариқат сулуқини ўтади. Иброҳим Адҳам ва Мансур Ҳалложни ғойибдан пири комил деб билди. Ижодда

¹ Юқоридаги манба.

Фаридиддин Агтор, Жалолиддин Румий, Имомиддин Насимий йўлидан борди. Лутфий, Навоий ғазаларига назиралар ёзди, мухаммаслар боғлади»¹.

«Ислом энциклопедияси» — қомусий асар. Қомусда Машрабнинг халқ орасида машҳурлиги, унинг ижтимоий адолат учун курашганлиги, ҳақгўйлиги таҳлил этилиб, ҳаёти интиҳосига ҳам ўрин берилган: «Машрабнинг шахсияти ва ижодиёти ўзбек адабиёти ривожига баракали таъсир кўрсатди, ғазалари эл хотирасида муҳрланиб қолди. Мустақиллик даврида Машраб таваллудининг 350 йиллиги нишонланди (1992). Наманган шаҳрида Машраб боғи ва ҳайкали барпо этилди. Машрабнинг тасаввуфий руҳдаги ўнлаб шеърлари, «Мабдаи нур» асари мўътабар манбалар асосида биринчи бор нашр этилди»².

Фалсафа, тарих, адабиёт ва бошқа фанларда Машраб ҳаёти ва ижодий йўли ёритилганда тадқиқотчи И.Абдуллаев фикрига таянган бир хил маълумотни ундан олишганига гувоҳ бўламиз. Қашқарда машҳур шайх Офоқхожа қўлида етти йил тасаввуф илмини эгаллаган, сўнг канизакларидан бирини севиб қолгани учун Офоқхожа даргоҳидан қувилган Машраб қаерларга боради, деган саволга профессор А.Абдуғафуров ҳам бир томонлама ёндашиб жавоб берган. Машраб Офоқхожа даргоҳидан қувилмаган, балки авлиёлукка етишган. Тариқат илмини бу даргоҳда мукаммал ўрганиб, унинг тариқатини тарғиб этиш учун кўп мамлакатларга: Ёркентга, у ердан Хўтанга, сўнг Фулжага боради. Машраб Фулжадан Қашқарга қайтади. Сўнг Офоқхожа топшириғи билан Тошкентга ва яна Офоқхожа ҳузурига, ундан кейин ўз она юрти Наманганга келади. Хуллас, 18 йил давомида юртларни кезган Бобораҳим Машраб Яман, Ҳиндистон, Дакан (шаҳар), Исфаҳон, Ҳирот, Машҳад, Макка, Мадина, Ҳалаб, Шероз, Шом, Рум, сўнг Бухоро, Тошкент, Шоҳимардон, Афғонистондаги Шибирғон, Андхўй каби жойларда ҳам бўлади. Буни Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган 9968-рақамли қўлёзма асослаб беради. Унда Машрабнинг «Кимё»

¹ З. Ҳусниддинов таҳрири остида. Ислом энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедия нашриёти», Тошкент, 2004, 155-бет.

² Юқоридаги манба.

асаридан 16 кимё (боб) ва «Мабдаи нур» китобидан иккинчи дафтари, сўнг шоирнинг 71 газали, 7 мухаммаси ва битта мусаддаси берилган¹.

1992 йили И.Абдуллаев «Машраб таржимаи ҳолига оид ғазал» мақоласида Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида 9968-рақамли қўлёзмадаги шоир ҳаёти ва фаолиятини ёритувчи ғазал машрабшунослар диққатидан четда қолиб келганлигини шундай изоҳлайди: Гафур Фуломнинг «Қизил Ўзбекистон» газетаси 1959 йил 12 июль сониди «Икки Машраб» мақоласи босилиб, бу мажмуага кирган асарлар Машрабники эмас, деб янглиш ҳукм чиқарилгани учун унга эътибор берилмаган. И.Абдуллаев фикрича, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномагининг 1991 йил 12 апрель сониди босилган «Машраб ва «Мабдаи нур» мақоласида юқоридаги мажмуага кирган шоир таржимаи ҳолига оид ғазалда унинг қайси юртларга борганлиги ҳақида маълумот берилган:

*Заминни хок этиб, бағридин эмди осмон кетдим,
Фалакни тай қилиб, аршдин ўтуб то ломакон кетдим.*

*Чиқибон ломакондин бозина дорулфано узра,
Қарор олмай, гаҳи улён бориб, гаҳи буён кетдим.*

*Тижоратни қибоб айлаб, тилаб ул холи рухсорин,
Яманни шаҳридин бир лаҳзада Ҳиндустон кетдим.*

*Даканда неча кун ман истиқомат айлабон кўрдим,
Тамоми расми кофирни кўруб, ман Исфаҳон кетдим.*

*Хуросонни ҳавоси яхши, аммо одами кофир,
Ҳироту Машҳадни сайр этиб, юрти Эрон кетдим.*

*Мадина, Маккани тавоф айлабон ҳам чоҳ Замзамни,
Чаҳор ёрни тавоф айладим, йиғлаб равон кетдим.*

*Ҳалаб, Шероз билан Шоми шарифу Румни кўрдум,
Бухоро мулки индим, ўтубон Тошкон кетдим.*

¹ Р.Шамсутдинов ва бошқ. Ватан тарихи, «Шарқ», Тошкент, 2003, 129-бет.

*Яно ҳам Шоҳмардон шер даргоҳин тавоф айлаб,
Саринулу Шибирғон, Андхўй худ ҳам ки он кетдим.*

*Қарори топмадим рўйи заминга, Машрабо ҳаргиз,
Ажални илкидин, аё дўстлар, охир равон кетдим¹.*

И.Абдуллаев Машраб асарларини синчиклаб ўрганиши, улуғ шоир ҳаёти ҳақидаги чалкашликларни бартараф этишга ёрдам беришини таъкидлайди ва шу пайтгача шоир ҳақида фикр юритилганда, унинг ҳажга бормаганлиги, уламоларни танқид қилган томонлари кўпроқ кўрсатилганлигини айтади. Юқоридаги ғазалдаги яна бир далил — Машрабнинг Макка ва Мадинага бориб, ҳаж қилганидир. Ҳозиргача ёзилган ҳамма мақола ва китобларда шоирнинг Маккага бормай, йўлдан қайтгани таъкидлаб келинди. Бу Машрабни даҳрий қилиш учун анча қўл келарди ҳам.

1990 йил 24 январда «Ёш ленинчи» (ҳозирги «Туркистон») газетасида марҳум машрабшунос олим Муҳсин Зокировнинг «Машраб олдидаги гуноҳим» номли мўъжаз мақоласи эълон қилинади. Муаллиф мақолада XX асрнинг олтмишинчи йиллари иккинчи ярмидан саксонинчи йилларнинг охирларигача Бобораҳим Машраб ҳақида илмий тадқиқот олиб борганлигини, лекин собиқ тузум даврида замонасозлик қилиб, шоирни ўта атеист—даҳрий, Аллоҳдан қайтган, ислом динининг ашаддий муҳолифи сифатида шеърларидаги маъно ва мазмунни бузиб талқин этганлигини, уни худодан ажратиб куфрга ботганлигини, гумроҳлик қилиб руҳини безовта этганлигини, унинг руҳонияти олдида истиғфор айтишини, гуноҳини кечиришлигини ўтинади. Шу чоққача ёзганлари бир томонлама ёндашув эканлигини тан олади.

Муҳсин Зокиров Машраб ҳақида илк тадқиқот ўтказган, филология фанлари номзоди илмий унвонини олган, лекин ишидан қоникмаганлигини ҳаёти интиҳосида расман мардлик билан эътироф этишга журъат қилган. Бу албатта, ҳечдан кўра кеч бўлса-да, адолатли ёндашув.

¹ И.Абдуллаев. Машраб таржимаи ҳолига оид ғазал. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992, 17 январь.

Мустақилликдан сўнг маданий меросга онгли қараш, фикрлаш натижасидир.

Адабиётшунос олимлар И.Абдуллаев ва А.Абдуғафуров Машраб таваллуди 350 йиллигига тайёргарлик кўрилайётган 1991 йил 15 апрелдаги ўша дастлабки суҳбатда “Тазкираи қаландарон”нинг Машрабнинг дўсти Исҳоқ Боғистоний томонидан ёзилиб, лекин маълум бир парчаси сақланиб қолганлигига шубҳа билан қарайдилар. «Тазкираи қаландарон»нинг бир қисми 1990 йили «Шарқ юлдузи» журнаlining 8-сонида Муҳсин Зокиров сўзбошиси билан эълон қилинган эди.

И.Абдуллаев: «Шарқ юлдузи»да чиққан асар ишончсиз деб биламан. Олим одам манбани кўрмасдан, уни қайта-қайта синчиклаб ўқимасдан, пухта текширмасдан фикр-мулоҳазаларини жамоатчиликка ҳавола этмаслиги керак», — деса, А.Абдуғафуров: «Муҳсин домла эълон қилган Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» асарига келсак, албатта, бу кишини ёлғончига чиқаришимиз ҳам қийин, лекин бир нарсани кўрмасдан туриб, унга ишониш ҳам осон эмас. Эҳтимол, домла қўлёсмани кўргандир, бирор жойдан чиқиб қолса, масала ойдинлашар. Ҳозир эса бунга ишониб бўлмайди»¹.

Муҳсин Зокиров «Тазкираи қаландарон» («Қаландарлар ҳақида тазкира») асари сўзбошисида шундай дейди: «XVII—XVIII асрларда ёзилган тарихий манбалар Машрабнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини муфассал ўрганишда бир қатор чалкаш фикрлар туғдиради. Аммо Исҳоқ Боғистоний қаламига мансуб «Тазкираи қаландарон» асарининг топиллиши бир қанча чигал муаммоларни аниқлаш ва улар тўғрисида дадил фикр юритиш имкониятини вужудга келтирди»².

М.Зокиров фикрича, «Тазкираи қаландарон» китоби Боғистон кентига Исҳоқ бин Зиёвиддин тарафидан тасниф қилинган бўлиб, муаллиф китобнинг муқаддимасида ўзи ва Машраб тўғрисида тарихий жиҳатдан қимматли маълумотлар беради.

¹ Дили дардли халқнинг шоири. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991, 17 май.

² Муҳсин Зокиров. «Тазкираи қаландарон»га сўзбоши. Шарқ юлдузи, 1990, 8-сон, 152-бет.

Исҳоқ Боғистоний мулло Бозор Охунднинг довругини эшитиб, Наманганга сафар қилган ва Машраб билан танишиб, дўстлашиб кетган.

Исҳоқ Боғистонийнинг ёзишича, Машрабга йигирма йил ҳамсафар бўлган Пирмат Сеторий устози Бобораҳимнинг «руҳи поки хотирасига бир китоб тасниф қилмоқ ниятида...» бўлади ва ниятини Андижонда амалга оширади. Унга «Китоби қиссайи ошиқи Машраб валиуллоҳ» деган ном бериб Боғистонийга юборган асарига илова тарзида йўллаган мактубида уни ҳам Машраб ва унинг яқин дўстлари ҳақида китоб тасниф этишга чақиради. Пировардида «Тазкираи қаландарон» китоби майдонга келади.

Мазкур асар 87 варақдан иборат. Муаллиф унда Машраб ва Пирмат таниган қирқ қаландар шоир ҳақида ҳам ихчам маълумот беради. Тазкирада Машраб ҳаёти ва фаолиятига 11 боб бағишланган.

Муҳсин Зокиров тазкиранинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари кенг тарқалганлигини таъкидлайди, тадқиқотчилар томонидан шубҳа остига олинган маълумотларга ойдинлик киритишига умид билдиради: «Агар Пирмат Сеторий Машрабнинг фақат асрдошигина эмас, балки унинг машаққатли ва саргардон ҳаёт йўлида йўлдоши, ҳамдарди ва ҳамфикри эканлиги ҳақидаги маълумотлар эътиборга олинса, бу асар Машраб ҳаёти ва ижодий фаолиятига тааллуқли ишончли ҳамда ғоят муҳим тарихий маъхаз (илк манба) бўлиб қолиши ўз-ўзидан аёнدير¹.»

М.Зокиров томонидан тайёрланган Исҳоқ Боғистонийнинг бор-йўғи 6 саҳифали «Тазкираи қаландарон» асари нақллардан ва беш лавҳадан иборат. Таажжуб жойи шуки, асар нечоғли мўъжаз бўлишига қарамасдан, ундаги фикрлар ихчам ва ишонарли ҳолда берилган. Асардаги нақлларда айтилишича, Исҳоқ Боғистоний Наманганда мулло Бозор Охунд мадрасасида сабоқдоши Машрабнинг фожеали қисматини Пирмат Сеторий даъвати билан китобат қилган. Намангандан дили озор чеккан Машрабга шогирди Пирмат Сеторий ҳамсафар бўлиб Қашқарга, Офоқхожа даргоҳига жўнайдилар. Офоқхожанинг ўткир нафаси ва муборак

¹ Ўша манба, 153-бет.

илтифоти билан шоир Машраб тахаллусига сазовор бўлади. Машрабнинг баъзи ғазабнок шеърлари боис Офоқхожа ва шоир ўртасига совуқлик тушади. Халқ эса унинг ғазалари шайдоси бўлади. Замона зўрлари Машраб шеърларини хуш кўрмай, унинг азиз ва табаррук бошига маломат тошлари ёғдирадилар, дакки ва дашном бўронига тутадилар.

Қаландар Машраб бир ерда қарор топмай, ўлка, вилоятларда юрган. Орадан йигирма йиллар ўтгач, баҳор фаслида Пирмат Сеторий Боғистонга ташриф буюрган. Боғистонийнинг ёзишича, Пирмат Сеторий ғам-аламга ботган, кўзида ёш билан Машрабнинг дорга осилганлиги ҳақида унга сўзлаб берган: «Вале, бисёр ғамгин, ғамбода, вужуди фироқ оташида, чашми хунбор. Неча фурсат сукутдан сўнг, Машраби Мажзубни Балх ҳоқими Маҳмудбий Қатағон Мансурвор сиёсат дорига тортмиш тарихин барча тафсилотлари ила ҳикоят қилмиш. Пирмат Сеторий баҳор ва ёз фаслида фақирнинг камтарин хонасинда истиқомат қилмиш. Шу аснода устоз бузрук шоҳ Машраби Мажзуб ила турли ўлкалар, юртлар, мамлакатларда бошларидин кечирмиш ҳаводис фоже бузрукворшоҳ Машраб Мажзубнинг табаррук ашъор дафтарларин ва ўз дастхати ила китобат қилмиш «Мабдаи нур», «Кимёи саодат» дostonларин хуржунидан олиб, фақир назариға келтурди. Айдики, агар Аллоҳ жонини омон сақлаб, узоқ умр адо қилгон бўлса, устоз ашъорин жамлаб, бир китобат тартиб этмоқликдек муборак ниятда эрканин сўзлади. Баъдаз фақирга юзланиб, сиз ҳам кўп мажорай ҳаводис шоҳиди эрдингиз. Ул ҳазрати бузруквор борасинда кўрган-билганларингизни битик қилинг дея даъват этти»¹.

Юқоридаги муждаларни эшитган Исҳоқ Боғистоний Пирмат Сеторий кетгандан сўнг ранж ва алам чеккан ҳамда Машраб ҳақидаги кўрган, эшитган воқеаларни бир китоб қилиш фикрига келган. Орадан икки йил вақт ўтиб, ўз ўйлаган хаёлотини ва Пирмат Сеторий ривоятларига таяниб: «ожизона фикримдан бир китоби тасниф этуб, анга «Тазкираи қаландарон» унвонин бердим», дейди. Тазкирада Машраб билан ҳамкор ва ҳамфикр бўлган, у билан бир

¹ Исҳоқ Боғистоний. Тазкираи қаландарон. «Шарқ юлдузи», 1990, 8-сон, 153-бет.

даврада бўлиб, суҳбатига мушарраф бўлган қирқ қаландарнинг исми ва лақаблари санаб ўтилган. Боғистонийнинг ёзишича, орадан анча фурсат ўтгач, Андижон вилоятидан бир мусофир уни йўқлаб келган. Салом-алиқдан сўнг Собир исмли йигит хуржунидан матога ўралган бир нарсани «омонатингиз» дея унга узатган. Омонат Машрабнинг Пирмат Сеторий томонидан жамланган шеърӣ мажмуаси ва «Китоби қиссаи ошиқи Машраби валиуллоҳ» экан.

Кўриниб турибди, бу Машрабнинг ҳамнафас шогирди Пирмат Сеторий томонидан яратилган «Қиссаи Машраб» китобидир.

Адабиётшунос олим Сайфиддин Рафъиддин «Қиссаи Машраб» хусусида шундай ёзади: «У ҳақдаги ривоят ва афсоналар халқимизнинг Машраб шахсияти ва ижодига беқиёс меҳрининг тимсолидир. Бинобарин, «Қиссаи Машраб» шоир тўғрисидаги халқ ривоятлари ва афсоналарининг Пирмат Сеторий томонидан жамланиб, бадий жиҳатдан қайта ишланган ва китобат қилинган намуналаридир. «Икки жаҳонга сифмаган» соҳиби ишқнинг ғаройиб ҳаёт йўли, муқаддас қадамжолар ва азизлар остоналарини зиёрат қилиб юрган бузруквор шоир — қаландар тўғрисидаги ҳикоялар оғиздан-оғизга ўтиб, эл орасида ривоятланиб, Машраб номи тилларда дoston бўлиб кетган. Ровийлар шоир ҳақидаги ривоятларни севиб куйлаганлар, ўзининг бутун умрини ҳақиқатга етишиш йўлида азиат чекишга сарфлаган Машрабнинг бевафо оламда маънавий тубанлик, разолат, ақлий најосатга ботган инсонларга — подшодан тортиб қозигача, сохта олиму вафосиз обидгача, ўғридан тортиб нобоп деҳқонгача бўлган нафрат-ғазаби, ҳақ ишқи йўлидаги собит иймони, адлпарвар, одампарварлиги эл-улус орзу-умидларининг ифодаси янглиғ тобора мажозийлашиб, афсонавийлашиб борган»¹.

Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» асарининг «биринчи лавҳа»сида Боғистонийнинг Наманганга келиб бир мўмин кишининг вайрона кулбасига жойлашиши, бир муддат ўтгач мулла Бозор Охунд ҳузурига таҳсил талаб

¹ Қиссаи Машраб. «Ёзувчи», Тошкент, 1992, 3—4-бетлар.

бўлиб келиши, у муборак зот уни ҳадиси шариф, каломи шариф, мушкати шарифдан имтиҳон қилиб мадрасаи олияга қабул қилгани ҳикоя қилинган. Боғистоний мадрасанинг ҳужрасига жойлашади. Ҳужрадоши унга ажиб тарзда кўринади. Улар тез чиқишиб, бир-бирининг келиб чиқишларини сўрайдилар. Унинг ҳужрадоши асли келиб чиқиши Андижон эканлигини, ёшлигида отасидан жудо бўлганлигини, у ҳам мадрасага илм истаб келганлигини сўзлайди: «Халойиқ мени Раҳимбобо дерлар, падари бузрукворим мулла Вали Чўпгар усталик ҳунари бирла машғул эркан. Фақир Раҳимбобо бирла шу ҳужрада валлоҳи аълам, олти ва ё етти йил умргузаронлик қилмишдик. Раҳимбобо шартаки, айтмиш сўзидан тонмас, баланд бўйли, сарви қомат, кенг пешона, сочлари фатила-фатила, дарвиштабиат, девонафёъл, дунёи дунга майли йўқ, оташнафас, ола кўзларидан мудом ўт чақнаб, назари тушмиш кимсанинг жону жаҳонини ўртаб юборгудек. Вужуди, наинки вужуди, жумла йўқу бори гўё ашъор оташига йўғрулуб, мудом шу оташда куюб ўртанғувчи эрди. Ва хушовоз хонанда, сетор ва танбурни бағоят нозик ва нафис чертар эрди. Раҳимбобонинг ҳақсўзи, оташнок ашъори нопок дилларни кўйдирғувчи эрди. Шу боисдан анинг бошига қазою қадар беадад маломат тошлари ёғдурдики, охирул амр Раҳимбобо Хўжам пошо ҳузури олийларин орзу қилиб, Қошғар сафарига отланди. Раҳимбобонинг девонаваш шогирдбаччаси Пирмат Сеторий бўлғувчи эрди. Шоиртабиат бу ўғлон ҳам бағоят хушнаво ҳофиз ва уста сеторчи эрдик, Раҳимбободин бир қарич айрулмас эрди. Алғараз, ул ҳам Раҳимбобоға ҳамроҳ бўлуб Қошғар сари равона бўлди... Баъдаз, орадин қанча муддат ўтуб, Раҳимбобонинг Балҳда Мансурвор сиёсат дориға тортилмиши борасида фоже хабарни ҳам фақирға ул ривоят қилмишиди»¹.

Боғистонийнинг ҳовлисида Пирмат Сеторий бир неча муддат истиқомат қилиб, Машрабнинг заҳматли умри борасида унга кўп ривоятлар сўйлаб беради. Унинг айтишича, Машраб ва Сеторий Бухорои шарифда маълум бир вақт истиқомат қилиб, Мавлоно Шарифдан сабоқ

¹ Исҳоқ Боғистоний. Тазкираи қаландарон. «Шарқ юлдузи», 1990, 8-сон, 154-бет.

оладилар, лекин Машраб ва Мавлоно Шариф ораларида шиддатли мунозаралар бўлиб ўтади. Машраб ночор ва нотавон халойиқ аҳволидан муборақ диллари вайрон бўлиб, фақир уфқаро аҳволи борасида ажиб шеърлар ёзади.

«Тазкираи қаландарон»нинг «Бешинчи лавҳа»си мутафаккир шоир Бобораҳим Машраб ҳаётининг интиҳосидаги энг мураккаб сюжетли воқеа билан бошланиб, шоир ва унинг кушандаси Маҳмудбий Қатағон ўртасидаги шиддатли мунозара — диалог ва ниҳоят лавҳа сўнгида кульминацион нуқта Машрабнинг дорға тортилиш жараёни билан тугалланган.

Зиёвуддин Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон»ини филология фанлари номзоди Муҳсин Зокировнинг «Эрк ва маърифат куйчилари» асари орқали биламиз. Муҳсин Зокировнинг ёзишича, «Тазкираи қаландарон» асарининг муаллифи Исҳоқ Боғистоний Наманганда Мулла Бозор Охунд қўлида Машраб билан бирга ўқиган. Бу асар Машраб ўлимидан олти йил кейин — 1717 йилда ёзилган. Тазкира Машрабнинг узоқ сафарлардаги доимий ҳамроҳи Пирмат Сеторийнинг илтимосига кўра тасниф этилган. Сеторий Машраб ҳаётининг Боғистонийга маълум бўлмаган лавҳаларини баён этиб берган. Тазкирада Машрабнинг қашқарлик Офоқхожа даргоҳидаги шодон ва аламли, азобуқубатли кунлари, шоирнинг Офоқхожа канизақларидан бири — Тўтибекачни севиши, севилиши, бу қилмиши гуноҳ ҳисобланиб, бичилиши, даргоҳдан қувилиши ва қаландарлик жомасини кийиши каби муҳим маълумотлар берилади. Ушбу тазкирадаги энг эътиборли ахборотлардан бири Балх ва Қундуз вилоятининг ҳокими Маҳмудбий Қатағон томонидан Машрабнинг зиндонга ташланиши ва қатл этилиши билан боғлиқ воқеаларнинг анча кенг баён этилганлигидир.

Асарда Пирмат Сеторийнинг ривоят қилишича, Шоҳ Машраб у билан Бухорои шарифда бир қиш фасли умргузаронлик қиладилар. У ерда Машраб Бухоро уламолари билан ва бир дафъа Мавлоно Шариф билан мунозарали мулоқотда бўлган. Мавлоно Шарифдан дили озор чеккан Машраб баҳор фасли етти қаландар билан Бухорои шарифни тарк этиш тараддудига тушган. Исмаат қаландар, Шерзод Субҳий, Турсунбобо Мақомий, Ашраф Қаландар, Оқил кўса,

Мирзараҳим Соқий, Одиб шилпиқ ҳамроҳлигида Насаф томон йўлга тушадилар. Насафда бирмунча муддат сайру томошолар қилиб, Машраб у ерда ҳам узоқ туришга тоқат қилмай, сафар жабдуқларини эшакларига юклаб Байтуллоҳ сафарин мўлжаллаб, ният қилиб, аввал Балх сари юрадилар. Шоҳ Машрабнинг Балх сари отланганлигидан хабар топган Балх қаландарларининг сардори Оғохон қаландар барча қаландарларини эргаштириб ўн фарсаҳ йўлга, унинг истиқболига пешвоз чиқадилар. Балхга келиб тушган қаландарлар бир неча муддат қаландархонада ҳордиқ чиқарадилар. Шоир аҳли, қаландару дарвешлар, фоний дунёдан қўл ювган девоналар бир-бир келиб Шоҳ Машрабни зиёрат қилишади. Баъзилари назмий мажлисда унинг суҳбатини тинглашга муяссар бўладилар. Зиёрат аҳли орасида жабрдийда халойиқ вакиллари Маҳмудбий Қатағон жабр-зулмидан, аркони давлат сиёсатидан норози бўлиб шикоят қиладилар. Шоҳ Машрабнинг Балхга келганлиги овозаси Маҳмудбий Қатағон қулоғига етиб, у Фарғона заминидан келган девона-қаландарни ҳузурига чорлайди. Сарой навкарлари келиб одоб билан салом бериб, қаландар Машрабни Маҳмудхон ҳазрати олийлари саройга чорлагани хабарини берадилар. Шоҳ Машраб алар жавобинда дедиларки: «Мен киму Маҳмудхон ким, бандаи фақир бу янглиғ асъасага лойиқ эрмасмен, сизлар бораверинглар, мен саройга ўзим йўл топғум. Навкарлар ёнди. Бир неча муддат ўтказуб Оғохон сардори қаландарон ҳамроҳлигинда Маҳмудхон ҳузурига равона бўлдилар. Маҳмудхон ва уламои фузало аркони давлат анда ҳозир бўлмиш. Шоҳ Машраб тавозе бирла салом айлаб, пойгоҳда жойнишин бўлдилар. Маҳмудхон тавозе бурчидин ҳол-аҳвол сўрди, ё девона, иродаи Байтуллоҳ қилмушсиз, Аллоҳ муборак қилгай, деди, зиёрат сўнгида дедики: ё қаландари Мажзуб, ширин ашъорингиз гўшимизга етушдики, анинг мутолаасидан бисёр лаззат топдик. Аммо баъзи уламога фузало ва аркони давлат тавсифинда ҳам бир кўп ношоён сўз демушсизки, бу корингиздин андақ озурда хотир бўлдик. Аҳли мажлис

қотинда бу носазо сўзларингиз борасинда тавба-тазарруу қилсангиз бизни бисёр хушнуд қилурдингиз»¹.

Пирмат Сеторий худди шу ҳолатнинг гувоҳи бўлгани ҳолда, Маҳмудбий Қатағон ҳузурида Машрабнинг кўрқмасдан неки битса ҳақ сўзни битганлигини, адолатсиз беку амалдорлар қилмишини ҳажв қилганлигини, шоҳ ва вазирдан авом «олабўжи»дан кўрққандек кўрқишини, шу боис улар ҳақида шеър битганлиги, уни қаландарлар халойиқ олдида ўқиётганлигини яширмайди. Шоҳ Машраб дедиларки: «Оре ростдурким, мўмин-мусулмон бандаларни эрмас, балки ришвахўр қозиларни, оқни қаро қилғувчи муфтиларни, икки тиллик уламоларни, шайдойи муллоларни ҳажв тили бирла тавсиф этмушдим. Неки битдим, ҳақ турур. Узр айтмоқлик фақирға одат эрмас, иззат-икром учун бағоят бурчдормен, шаксиз ҳазратлариға бўлғон бурчимни узурмен» деб, рухсат олиб, саройдан чиқдилар. Орадан бир неча фурсат ўтди. Шоҳ Машраб Маҳмудбий Қатағон ва вазири калони Бузрукхўжа Бухорийдирки, авом ани «олабўжи» дерлар. Таърифида ашъор битиб, бозор ва гузаргоҳларда ўқидилар. Бу абётларни бир неча қаландарлар ҳам авоми аннос мажлисинда ўқимишлар»².

Машрабнинг ҳажвгўйлик овозаси Маҳмудбий Қатағонга хуфялар томонидан етказилгач, вазир Бузрукхўжа Бухорий Маҳмудхон подшога арз қилиб, Машраби девона подшо ҳақида ношоён сўзлар битиб, уни авом орасида тарқатиб, халойиқнинг дилига гулу солиб, уларни подшоликка қарши кўзғаётганлигини, агар унинг чораси кўрилмаса, охири вой бўлишини англатади.

Дарғазаб бўлган Маҳмудбий чошгоҳ палласида навкарларига қаландархонага бориб Шоҳ Машраб, Пирмат Сеторий, Оғохон сардор ва бир неча қаландарларни занжирбанд қилиб, ҳузурига олиб киришни буюради. Дарғазаб Маҳмудхон кўзларидин ўт чақнаб, хитоб бирла дедики: «Ё қаландари мажзуб, мен сени дарवेशи замона тариқида иззату икром қилдимким, сен эрса ушбу иззату икромға ўтурдинг». Анинг жавобида Шоҳ Машраб

¹ Исҳоқ Боғистоний. Тазкиран қаландарон. «Шарқ юлдузи», 1990, 8-сон, 157-бет.

² Юқоридаги манба, ўша жой.

дедиларки: «Ё Маҳмудхон, жабринг андоқ даражасига етушмушки, халойиқ ушоқлари хархаша қилса, уни Маҳмудбий келур, деб қўрқитурлар. Оре, рост. Мен дунёдин кечган бир дарвешмен. Иззати икромингни менинг қатимда сариқ чақалик қадри йўқ турур, илло, сен аркони давлатинг бирла юртга ўтурмушсен. Ҳар кимнинг жазосин тонгла маҳшарда тангри таоло берғуси. Халойиқда масалдурки, «ҳар кимса, экканини ўради». На битибмен, ҳақ сўзни битибмен. То рўзи қиёмат сендин жафокорлик, мендин ҳақ сўзни битилмуш китобат қолғуси. Жавобингда ўзга айтар сўзим йўқ. На ҳукм этурсен, бисмиллоҳ деб қабул қилурмен»¹.

Пирмат Сеторийнинг ҳикоя қилишича, уларни Маҳмудхоннинг амри билан Балхнинг «Қароқчиён» зиндонига зиндонбанд қилдилар.

Сўнгра Маҳмудхон уламоларни йиғиб мажлиси машварат ўтказади. Мажлис аҳлининг авзойи бузуқ. Шайхулислом demuш.и: «Машраб ва ҳамроҳлари халойиқни гумроҳликка ундар, шариат ва тариқатдин оздирур, ашъоридин куфр иси келур, Қуръони масжидни ҳақорат қилур, мардум орасинда гулу қўзғатур, аларнинг жазоси дорға тортилмоқдир», деб фатво бермуш»².

Пирмат Сеторийнинг Исҳоқ Боғистонийга ҳикоя қилиб беришича, зиндонда Машраб чуқур ғамга ботиб, унга шеърларини асраб, эл назарига туширишни ўтинган: «Шоҳ Машраб зиндонда бисёр ғамнок ва озурда хотир бўлдилар. Менга васият қилдиларким, мабодо зиндондан саломат қутулсанг, битикларимни асра, бу ўлкадан ҳеч ҳаялламай Фарғона сари отлан, аларни бир китобат тартиб бериб, бизни азиз тутғувчи халойиқ назарига еткур. Бу янглиғ сўзлардин сўнг Шоҳ Машраб тафаккур уммониға фарқ бўлдилар. Эрса зиндонбонни йўқлатуб, қалам, довот ва қоғоз сўрадилар, зиндонбон сўрмишларин муҳайё қилди. Шоҳим тафаккурдин ҳушёр тартиб, ушбу абётни битдилар:

*Тўккиси хунимни охир Балхда Маҳмуд шоҳ,
«Алқасосул ҳақ» каломи анга ҳам муддат эмас»³.*

¹ Юқоридаги асар, 157-бет.

² Уша жой.

³ Бу ғазал олдинги жилдада берилган ва таҳлил этилган, шу боис уни такрор бермадик (таъкид: М.Х.ники).

Ва яна:

*Минг шўри фиғон бирла, ҳай-ҳай не бало келди,
Жон қичқирадур қўй деб, ханжарни оло келди.*

*Қўлида қилич фўлод, қошимға келиб жаллод,
Қилди мени бебунёд, тийғи гузаро келди.*

*Кетсам бу алам бирла, юз хоҳиши ғам бирла,
Савдойи санам бирла, хуш даври сафо келди.*

*Рози бўлайин ўлсам, жон бергунча бир кўрсам,
Мундоғ не бало бирлан шиддатли қазо келди.*

*Заҳматға қазо ёндош, бўлди ҳаммаси йўлдош,
Ул жавру жафо подош, тиклаб югура келди.*

*Девонаи Машрабсан, қўрқуб нега йиғларсан,
Ошиқ кишига ўлмоқ ки, айни муддао келди!*

Шоҳ Машраб бу абётдин нусха кўчуруб, Маҳмудхонга элтмоқларини илтижо қилдилар.

Маҳмудхон томонидан хабарчи келиб, Шоҳ Машрабни саройга бориб, уламо, аркони давлат қошида тавба-тазарру қилмоққа ундайди. Шоҳ Машраб унамайди. Сарой аҳли ҳукм ижро этилишини талаб қиладилар. «Охирул амр ҳукм ижросига тутиндилар. Рамазони шарифнинг ўн еттинчи куни ҳижратдин бир минг бир юз йигирма уч сана кечуб эрди, барча банди зиндонларни Балхни қатл майдониға сургадилар. Кўча-кўйда халойиқ бисёр йиғилғон эрди. Шаҳар гузаридин ўтурда фуқаро орасинда ғулу кўзғалуб, навкарларга тажовуз қилинди. Фақир ва бир неча нафар жабрдийдаларни халойиқ ароға қамраб олуб, банддан халос қилиб, яширдилар. Илло, Шоҳ Машрабни илки ва аёғи занжирбанд, кишан ҳалқасин навкарлар қўллариди маҳкам тутмушти. Ул сабабдин аларни қутқармоқ имкони бўлмади. Алқисса, рамазони шарифнинг ўн еттинчи куни бавақти намози жумадин сўнг Шоҳ Машрабни Мансурвор сиёсат дориға тортмушлар. Андоғ маълум бўлурки, қатли ом

¹ «Шарқ юлдузи», 1990, 8-сон, 158-бет.

муддатинда таваллудларидин эллик етти кечиб эрди. Охунди амр девонаи мажзуб Шоҳи қаландар валиюллоҳ Машраб шоҳиди аъло топуб Мансур мақомига етуштилар. Қолихум инно алайҳум рожиун...

Тақдир тақозоси андоғ бўлмишким, Шоҳ Машраб “алқасосал ҳақ каломи анга ҳам муддат эмас” деб каромат қилганларича бўлди. Маҳмудхон уч кундан сўнг зилзилада том остида қолиб, қаттол руҳи жаҳаннамга мубаддал бўлди...»¹.

Бугунги кунда Тошкентда яшаб, ислом университетида Шарқ фалсафаси ва ислом ҳуқуқи, тасаввуф илми бўйича ёшларга таълим бериб келаётган йирик олим Абдулҳаким Шаръий Жузжоний Бобораҳим Машрабнинг ваҳдат уммониға қўшган ҳиссаси ва унинг мазори ҳақида биз учун энг қимматли маълумотлар берган.

Жузжонийнинг ёзишича, унинг шаҳри Сарипул (Сарипул вилоят маркази) мактабларида, бошқа мактаблар сингари, махсус қизлар мактабларида Куръони Карим, турли диний китоблар, шеърий асарлар ўзбек ва дарий тилларида ўқитилган. Улар қаторида Ҳофиз, Навоий, Бедил, Хувайдо девонлари ва баъзан Сўфи Оллоёр ва Бобораҳим Машраб китоблари ҳам ўқитилган.

Жузжонийнинг эътирофича, Афғонистон ўзбеклари Бобораҳим Машрабни валий (худонинг дўсти) ва кашфу каромат эгаси сифатида танишган, ундан содир бўлган кароматлар борасида кўп гапиришган.

Тан олинган ва йхлос қилинган инсонлар юксакликка кўтарилиб, муқаддас зотлар қаторидан ўрин олган. Омма уларга инониб, ўз мушкулотларини ечиб беришни сўраган.

Бобораҳим Машраб сиймосида ҳам ана шундай руҳоний куч бўлган.

Жузжонийнинг фикрича, Румий, Насимий, Яссавий каби буюк зотларнинг ҳаёти ана шундай ажойиб можаролар ва фантастик воқеалар, эртаксимон ҳодисалар билан қўшилиб кетган.

Афғонистон ўзбеклари ва тожиклари орасида Шоҳ Машрабнинг шунча шуҳрат ва маҳбублик қозонганлигига

¹ «Шарқ юлдузи», 1990, 8-сон, 158-бет.

сабаб, аввало унинг ҳар икки тилда ёзган ширин, тақаллуфсиз ва халқ тилига яқин шеърлари бўлса, иккинчидан, унинг умри охирида Балх шаҳрига қилган сафари ва ўша ерда шаҳид бўлганидир¹.

Жузжоний «Тасаввуф ва инсон»да ёзишича, Машраб ўз замонасининг йирик олим ва орифи сифатида ҳеч қачон ҳақиқатдан воз кечмас ва ноҳаққа таслим бўлмас эди. У қаерга бормасин, риёий шайхлар, амалсиз муллалар ва халқ жонига бало бўлган золим шоҳлар ва ҳокимларга қарши туриб, баъзан тўғридан-тўғри ва баъзан ҳажвий тарзда уларнинг ҳақиқий қиёфасини очиб берар, адолат ва инсонпарварлик ғоясини илгари сурарди².

Жузжоний талқинича, Маҳмудхон атрофида йиғилган дин илмидин йироқ, жоҳил, сохтакор кишилар унинг эрксевар ва адолатпарвар ғояларига қарши туриб, Маҳмудхонни Машрабни осиб ўлдиришга қайрайдилар.

Машраб қишрий (юзаки) уламолар фатвоси билан Маҳмудхон фармониغا биноан Балх шаҳрида дорга осиб ўлдирилди ва жасади ўша ерга дафн этилди.

«Халқ китоблари» туркумидан «Қиссаи Машраб», «Шоҳ Машраб қиссаси» китобларида Бобораҳим Машрабнинг Маҳмудхон томонидан дорга осиб ўлдирилиши тафсилоти ишонарли тарзда берилган: Анда жаллодлар Шоҳ Машрабни дорга олиб борурда тамоми халойиқ орқаларидин навҳа ва зори қилиб борур эрдилар. Шоҳ Машраб жонлариға айдиларки: — Эй жон, киши маъшуқини кўрголи борурда ҳам кўрқарму? — деб жонлариға қувват бериб, йўл борурда бу ғазални ўқудулар:

*Ичиб жоми муҳаббатдин ҳадиси шакарридинман,
Ўзини қудратин очқон Худони дафтаридинман.*

*Таноби ҳалқани солғил мани бўйнуғма, эй жаллод,
Киши билмас мани қадрим, бу конни гавҳаридинман.*

*Дури файз айладим мақсуд бўлдум, айладим нобуд,
Кушандам бўлди ул Маҳмудки, жаннат кавсаридинман³.*

¹ А.Жузжоний, Тасаввуф ва инсон., «Адолат», Тошкент, 2001, 153-бет.

² Ўша асар, ўша жой.

³ Шоҳ Машраб қиссаси. «Шарқ», Тошкент, 1991, 49-бет.

«Қиссаи Машраб»да айтилишича, Машраб ғазални ўқиб бўлгач, жаллодлардан икки марта эмас, бир марта ҳалқаларига тиг уришни ўтиниб, тиг урилгач, ўзини дорга ташлаган.

У дорга осилгач, Балх шаҳрининг улуғу кичиклари Шоҳ Машрабга мотам тутиб, зор-зор йиғлаган. Маҳмудхон ўзига келиб вазиру аъзамлардан Машрабни сўраган. Шоҳ Маҳмудхон айдики: «Эй ноинсофлар, ман сизларга Шоҳ Машрабни ўлдурунглар деганимда кўзумни қисиб, ҳазилу мутоиба қилиб айтмадимму?» Жаллодлар айдилар: «Бизлар билмадук. Гарданларига таноб ҳам солмадук. Ўзлари бир жуфтак уруб, сакраб дорга осилдилар ва ҳам ўзларини бир тиглари бор экан, ани бердиларки, шул тиг бирла бир солдук. Икки солғонимиз йўқ»¹.

«Қиссаси Машраб»да ёзилишича, подшоҳ Маҳмудхон пушаймон ва надоматлар билан Машраб ўлимига фармон берганига чидай олмай, алам-ла йиғлайди, тавқи лаънатга қолганлигини тушуниб етади: «Шоҳ Машрабнинг жасадларини лаҳадга дафн қилдилар. Шоҳ Машрабни оламдан ўтганларига уч кун ўтуб, тўртинчи кунда подшоҳ уйда ётиб эрди». Зилзила бўлиб, уни уй босиб қолади ва Маҳмудхон ҳам оламдан ўтади. Қиссада ёзилишича, Шоҳ Машраб вафотларидан етти кун ўтиб, тўққиз қаландар Балхга талқин айтиб келган. Маҳмудхоннинг вазирлари уларга пешвоз чиқадилар ва уларнинг қаердан келишларини сўраган. Улар Макка ва Ҳирот томондан келаётганликларини айтган ва улар Машрабни танишларини, уч кун бурун у Ҳирот даштида кафанлари бўйинларида, итларини кейинларига солиб, Маккаи мукаррамага кетиб бораётганлигини айтишган. Вазирлар бу сўзларни эшитиб, отланишиб Шоҳ Машрабни лаҳадларига келиб кўрдиларки, гўрларида қибла тарафдан бир эшик очилибдур. Анда на кафан кўринадур ва на жасад. Ҳеч бир нимарса йўқ. Вазир Масъуд кўз ёши қилиб, лаҳадни кўмуб, дуо ва такбир қилиб ёнди. Вазир тонгла кечаси туш кўрди. Вазирга Шоҳ Машраб айтдилар: «Эй вазир, ман равзаи пайғамбар алайҳиссаломни зиёрат қилиб келдим. Ишконмиш деган ерни тайин қилдиларки, мани қабримни ўшал Ишконмишга кўтарғил», — деб. Вазир

¹ Қиссаси Машраб, «Ёзувчи», Тошкент, 1992, 164-бет.

эрта билан бориб гўрларин очиб кўрдики, Шоҳ Машрабнинг жасадлари ётибдур. Андин сўнг вазир ул лаҳаддан олиб, Ишконмишга дафн қилди. Шоҳ Машрабни қабрлари Ишконмишдадур»¹.

Ҳозирда Балх шаҳрида «Жавонмарди қассоб» деган машҳур зиёратгоҳ яқинида Машрабнинг биринчи қабри туради. Эл уни муқаддас мазор сифатида ҳурмат қилиб, турли жойлардан уни зиёрат қилиш учун одамлар келишади. Аммо бу ориф шоирнинг абадий ётар жойи Ишкамиш деган шаҳардадир.

Жузжонийнинг маълумот беришича, Ишконмиш Таҳор вилоятининг бир кичик шаҳри бўлиб, қадимдан Вазволин номи билан шуҳрат топган. «Ориёна доиратул-маориф» (Афғонистон энциклопедияси; 3-жилд, 177-бет)да берилган маълумотга қараганда, Ишкамиш шаҳри Хонобод шаҳридан 30 км масофада, Ишкамиш дарёсининг ёнида воқе бўлган. Унинг ғарбий томонида Хонобод шаҳри ва Шўроб чўли жойлашган. Илгари Хонобод-Наҳрин-Қобул йўли шу даштдан ўтарди².

Олмониялик олим Арвин Грош Бох «Афғонистон жуғрофияси» номли китобида, бошқа шаҳарлар қаторида Ишкамиш борасида ҳам сўз юритиб, унинг шаҳрий хусусияти, унда 200 та дўкон ва 8 та сарой борлигини ёзган. «Китоб муаллифи, – деб таъкидлайди Жузжоний, – 1972-73 йиллари ушбу шаҳарни кўриб ўтган. У анча обод бўлиб, унда 40-45 минг аҳоли яшаганлигини, уларнинг 70 фоизи ўзбек ва 30 фоизи тожиклар эканлигини, урушдан сўнг аҳвол бошқачароқ тус олганлигини қайд этади: Ишкамиш шаҳарчасидан бир ярим километр шарқ томонда ўзбеклар султонул-орифин, бурҳонул-муҳаққиқин ва зубдатул-мутакаллимин шбири Мавлоно Машрабнинг мақбараси жойлашган. Мақбара хом ғиштдан қурилган гумбазли бино бўлиб, турбатнинг ўзи ҳам лойдан ясалган. Қабрнинг тепасида араб тилида ёзилган бир тош лавҳа киши диққатини ўзига тортади»³.

¹ Ўша асар, 165-бет.

² Абдулҳаким Шаръий Жузжоний, Тасаввуф ва инсон, «Адолат», Тошкент, 2001, 154-бет.

³ Ўша асар, 155-бет.

Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция раҳбари Зокиржон Машрабов ва экспедиция аъзоси Қамчибек Кенжа «Афғонистон сафари» мақоласида Машрабнинг Балхда қатл қилинганлигини, дафн жойи Ишкамишда эканлигини айтиб, қабри қишлоқнинг ғарб томонидаги ясси бир тепаликда эканлигини, зиёратгоҳга келаётган аёллар кўплигини, чоршанба куни — хотин-қизлар зиёрат қиладиган кун эканлигини қайд этади.

Мақбара — мақбара эмас, гувала лойдан тикланган, шифтлари оддий, хари-тўсинли ўртача ҳажмдаги бир уй, хужра эди. Ўртадаги қабр атрофи тахта-ёғоч билан супасимон қилиб ўралган ва устига зангори духоба ёпилган эди. З.Машрабов шундай ёзади: “Биз Бобораҳим Машрабнинг бу овлоқ тепаликдан кўнимгоҳ топиши сабаблари билан қизиқдик. Афсуски, улар ҳам Бобораҳим Машраб ҳақида Ўзбекистонда чоп этилган китоблардаги маълумотлардан, унинг қабрлари тарихи тўғрисида эса, бизга маълум бўлган афсона ва ривоятлардан бошқа манба ва ахборга эга эмас эдилар. Лекин энг муҳими, улар Машрабнинг машҳур шоирлигини билишар, уни Шо Машраби Қаландар деб аташаркан. Хужранинг деворларига ўзбек ва форс-тожик тилларида Машраб ғазалларидан парчалар битилган матолар илинган эди¹.”

Жузжоний фикрича, Ишкамиш аҳолиси ва унга яқин минтақалар улуси Шоҳ Машрабни улуғ олим ва шайх деб билишади. Унинг ўзбекча ва дарий (форсий) шеърлари қодирия тариқати пайровлари томонидан жаҳрларда оҳанг билан ўқилади.

Шоҳ Машраб мухлислари унинг қабрини ҳамиша зиёрат қилиб туришади.

Шу ўринда Жузжоний Бобораҳим Машрабнинг турбати Ишкамишда, Бобур Мирзонинг қабри Кобулда, Ҳазрати Алишер Навоий, Гавҳаршодбегим ва Султон Ҳусайн Бойқаро абадий ётар жойлари Ҳирот шаҳрида эканлигини эслатиб, уларнинг маънавиятлари Афғонистон ва Ўзбекистон халқларини камалак кўприк бўлиб бир-бирига чамбарчас

¹ З.Машрабов, Қ.Кенжа. Афғонистон сафари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 2004, 9 январь.

боғлаб турганлигини, дўстликни мустақкамлаш омили бўлиб келаётганлигини таъкидлайди.

Самарқандлик адабиётшунос олим Исомиддин Салоҳий Машрабни қандай тарғиб этишарди ва аслида уни қандай тушунмоқ лозим, деган саволни ўртага ташлаб, тоталитар тузум даврида Машраб мероси ижтимоий муносабатлар қурбони бўлганлигини, унинг шеърини тор маънода талқин қилинганлигини тадқиқ этган. Салоҳий Машраб руҳоний ва золим бойларни шаккоклик билан қоралагани учун дорга осилган эмас, деган фикрни илгари суради ва уни илмий манбага таяниб, тарихийлик нуқтаи назаридан таҳлил этади: Шарқий Туркистондаги ижтимоий-сиёсий бирлик, айниқса, маънавий-мафкуравий қарашлар бир бутунлиги Махдуми Аъзам вафотидан кейиноқ заифлаша бошлади. Эшон фарзандларининг бир-бирига ёвлашуви жамиятни «оқтоғликлар» ва «қоратоғликлар» каби ижтимоий-сиёсий ва ғоявий муҳолиф, рақиб томонларга ажратиб ташлади. Томонлар ўртасидаги кураш вилоят, шаҳарда ҳукмронликни кўлга киритиш йўсинида ўнлаб йиллар давом этган. Оқбошхон номли ҳукмдор Ҳидоятуллоҳ Офоқхожа эшон бошлиқ оқтоғлик хожаларни юртдан ҳайдаб чиқаради. Махдуми Аъзамга эвара бўлган Офоқхожа мазкур воқеадан кейин Тибетга келиб далай-Ламадан (ҳоким ва бош руҳоний) ойрот ва қалмоқ хони Галдон-Бошоктуга (1671–1697) хат биттириб олади. Далай-Лама хондан Қашқар ва Ёркендда хожанинг ҳуқуқини тиклашни илтимос қилган эди. Галдон бу шаҳарларни эгаллаб турган Исмоилхонни асир олиб, Ёркенд тахтига Офоқхожани ўтқазади. Қашқарга эса унинг ўғли Хожа Яҳёни ҳоким қилиб тайинлайди¹. Лекин бўйсундирилган шаҳарлар ойротларга вассал бўлиб қолаверган. Шарқий Туркистондаги вазият, Офоқхожа вафотидан сўнг (1694) бироз издан чиқиб, унинг ўғли Муҳаммад Яҳё қалмоқлар томонидан ўлдирилган. Аммо Офоқхожа авлодлари кейинроқ 78 йил Қашқар ва Ёркендда ҳукмронлик қилган.

Исомиддин Салоҳийнинг фикрича, Офоқхожа ва ўғиллари, Шарқий ҳукумат ва мафкура арбоблари

¹ Исомиддин Салоҳий. «Ижтимоий муносабатлар қурбони», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1997, 14 февраль.

Хуросондаги аштархоний ҳукмдорлар билан ҳам яхши муносабатда бўлмаганлар. Офоқхожа ўғли Ҳасанхожанинг фатвоси билан қалмоқ хони 40000 черик билан бориб, Хуросоннинг Қундуз вилоятини талаб қайтган.

Бу воқеаларнинг Бобораҳим Машраб қатл этилишига алоқадорлиги шундаки, деб таъкидлайди Салоҳий, шоир аштархоний Маҳмуд Қатағоннинг ҳукумат юритишига тамомила салбий муносабатда бўлган. Уни юрт бошқаришига нолойиқ шахс деб ҳисоблаган. «Девони Машраб»да қайд этилишича, тахтни булғаган Машрабни кўриб Маҳмудхон: — «Эй Машраб, бу нима қилғонингиз? — дейди. Унга Машраб шундай жавоб беради:

— Хўб қилдим. Мен сени тахтингга ўлтурсам нима бўлибдур. Сан бу юртга ўлтурдинг»¹.

Кескин савол-жавоб хотимаси Машрабнинг Қатағон лақабли ҳукмдорга тик қараб, сан юртни булғадинг, расво қилдинг, деган гапи учун қатл этилганини тасдиқлай олади. Офоқхожа ўғли Саййид Ҳасанхожага бағишланган уйғурча маноқиб (Самарқанд музейи кўлөзмалар фонди, инв.№ 4204/2 рақамда сақланади)да Машрабнинг Офоқхожа вафот этганидан кейин ҳам у кишининг фарзандлари билан яқин, дўстона алоқада бўлганини тасдиқловчи ўринлар бор.

Маноқибда қалмоқларнинг Қундуз устига юриш қилиши гўё Ҳасанхожанинг Машраб қатли туфайли Балх ҳукмдорларига ғазабининг натижаси эди, деган фикр олға сурилгандай бўлади. Демак, Машраб вафоти Офоқхожа фарзандларини ҳам изтиробга солган. Маноқибда ёзилишича: «Ҳазрати Хожам Подшоҳим (Ҳасанхожа) қалмоқ тўрасининг кўнглига солдиларки, ман санга Қундуз талқонини (назр-ниёз) бердим. Турмай бориб жиғиб олғил... 40000 черик (Қундузни) босди. Мамутхонни (Маҳмудхон) қиюри (томи) босиб, болабақраси билан нест-нобуд бўлиб ўлди. Бу бадбахт ноинсофлар Ҳазрати Шоҳ Машрабни шаҳид қилди. Анинг учун Ҳазрати Хожам Подшоҳимнинг раддаларига (ғазабларига, қарғишларига) кетган дебетурлар»².

¹ «Шоҳ Машраб қиссаси». 48-бет.

² Исомиддин Салоҳий. «Ижтимоий муносабатлар қурбони». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1997. 14 февраль.

Салоҳий шоир ўлимига доир ҳужжатларни ўрганиб, икки хулосани илгари суради: «Демак, Бобораҳим Машрабнинг қатл этилиши кўп жиҳатлари билан даврнинг ижтимоий-сиёсий муносабатларига боғлиқдир. Унинг ҳаёти ва фаолиятини ёритишда бу нарсага эътиборни қаратиш лозим. Яна шуни чуқур англаш керакки, Машрабнинг қатл этилиши (у осилишга ҳукм қилинган бўлса-да, илтимосига кўра, шакалак томири кесиб ўлдирилган) унинг фожеаси эмас, балки олий армони эди. Чунки ҳақиқий ориф Ҳаққа етишгачгина чинакам бахтини топади».

Шоир ҳаётини ўрганишга оид яна бир ҳужжат: Шоҳ Маҳмуд Чуроснинг «Тарих» рисоласи бўйича, «Анис ат-толибин» китобига асосланиб ёзилган 111-изоҳда баён этилишича, Машраб ҳаётининг сўнгги йилларида Қашқарда Хожа Исҳоқ Валининг муриди Шутур Халифа лақабли киши халифа бўлган. Бу шахс яна ўлкадаги бош халифа — Муҳаммадхонга биринчи ноиб ҳам ҳисобланган. Бу шахсга эътиборнинг боиси шуки, Шутур Халифа Қундуз вилоятидаги Шибирғон қишлоғида муқим яшовчи ўзбеклардан экан. Машраб қатл этилгач, танаси Маҳмуд Қатағонни том босгунча (уч кун) дорга осилиб туради. Сўнгра бир гуруҳ кишилар пайдо бўлиб, жасадни олиб кетадилар ва уни Шибирғон қишлоғида дафн этадилар.¹

Хулосада Салоҳий шундай фикрни илгари суради: Бу воқеалар ҳам бизнинг Машраб ижтимоий муносабатлар қурбони, у Офоқхожа эшон хонадони аъзолари билан юзкўрмас бўлиб кетмаган, деган мулоҳазаларимизни қувватлайди. Шундай экан, Офоқхожа эшондай йирик дин ва давлат арбобининг Машрабдай ориф-шоир, яна кўз тиккан муриди билан гўё бир канизак баҳонасида сену менга боришларини тўқиб чиқариш ахлоқий жиҳатдан ҳақиқатга тўғри келмайди.

Пир — мурид ўртасидаги ўзаро муносабат бузилишига канизак бир баҳона холос, Машраб сохта гуноҳ қилиб, унинг назарига тушишни ўзи онгли хоҳлаган ва “Мақбули ҳидоят бўлайин деб гуноҳ эттим”, — деган.

¹ Юқоридаги манба.

Машраб пири комили Офоқхожа ҳидоятига мақбул бўлиш учун унинг хонадонида етти йил хизмат қилишни шараф деб билган. Канизак И.Салоҳий айтганидек, бир баҳона эди, холос. Бу ҳол “Шоҳ Машраб қиссаси”да шундай тасвир этилган: “Эй Машраб, бизга хизматкор бўл!”. Машраб туриб таъзим қилди. Уч йил ўтин ташидилар. Яна уч йил мешда сув ташидилар. Бир йил остонада ёттилар. Бу етти йилда бир пўстин кийдилар, ёз бўлса чармини кийдилар, қиш бўлса юнгини кияр эдилар:

*Эй биродарлар, кийибман бир кийими етти йил,
Бас машаққат тортмагунча лойиқи дийдор эмас.*

Етти йиллик хизмат ва етти йиллик илм олиш бу ҳали пирнинг дийдорига, илтифотига муяссар бўлиш дегани эмас эди. Пир шундай марҳамат қилиши лозим эдики, шу марҳамат боис Машрабдек нуктадон шогирд Ҳақнинг дийдорига, унинг нури жамолини кўриш бахтига ноил бўлиши керак эди. Машраб шу илтифот учун баҳона қидиради. Пир бир туртки ёки ишора билан Машрабни яратган дийдорига, нури Илоҳийга етказиши, унга илтифот қилиши мумкин эди. Бу даргоҳда юришдан мақсад шу эди, асли.

Машраб ва пир — Офоқхожа бу сирри ниҳондан огоҳ гуноҳ қилиш ва гуноҳга жазо — илтифот зарур эди. Машраб бунинг учун ҳар қандай жазога — **Нафси Амморани** қурбон қилишга ҳам тайёр эди. Қиссада ўқиймиз: “Ду бора Ҳазратдин илтифот кўрмадилар, кўнгиллариға етти йил бўлди, пиринг бир йўл Машраб деди, яна бир йўл Машраб десалар, ишинг тамом бўлур эди, кел эмди, бир гуноҳ қилғил. Худойи таоло бегуноҳни сўрмас экан, шоядки гуноҳ қилсам, гуноҳқорни сўрсалар керак. Ман бир зиноий ҳаром қилай, шоядки шу гуноҳим туфайли пирим этсаларки: “Элтинлар, бу Машрабни осинлар!” десалар, ўлсам армоним йўқ эди”, деб шоҳ Машраб йиғлаб, чарх уриб, симоё қилиб туруб эрдиларки, подшоҳиға оби таҳорат бергучи бир канизаклари бор эрди, ул канизак равоқдин бошини чиқариб, нозу карашма бирла дедики: “Эй Машраб, то етти йилдирки, сани доғи ишқинг мени сийнамға жой

олибдур, бугун менинг бирла бир ерда ўлтурмасанг, қиёматда мени кўлум сани этокингда бўлгай!” деди. Шоҳ Машраб кўрдиларки, бир нозанини моҳ талъат жилва қилиб турубдур, ани кўруб беҳуд бўлдилар. Яна хушлариға келиб дедиларки: “Эй, бор илоё, мунигдек офатижон бандаларинг бор экан” деб, яна беҳуд бўлуб йиқилдилар. Бу воқеа Ҳазрати подшоҳимга аён бўлди. Қизил либос кийиб шамшири бараҳна бирла рўбару бўлдилар. Шоҳ Машраб Ҳазратни кўруб, бу ғазални ўқудилар:

*Девонадурман духтари султони ажсамға,
То банда олдидағи зулфи санамға.
Ногоҳ агар ичса эди бодани маъшуқ,
Ҳамдам бўлубон боргай эдук Макка ҳарамға,
Маъшуқ агар олса қиличини баякбор
Мен нола қилай Ҳазрати Эшон ҳашамға.¹*

Офоқхожа Мансур Ҳаллож мартабасига етган Машрабнинг шу гуноҳи учун шаҳват томирини куйдириб ташлашни буюрадилар. Авлиёуллоҳ — Офоқхожа каромат билан топтиларким, одамзоднинг шаҳватининг жойи банди гардон томурридадур, ўшал томурни топиб, муҳр босдилар. Ҳазратимни илтифотлариға Шоҳ Машраб бу байтни ўқудилар:

*Бо ҳидоят дастгирам бош гумроҳ омадам,
Бар тавофи даргаҳат имруз бегоҳ омадам,
(Ҳидоят йўлига бошлаш билан қўлимни тут,
Даргоҳингга тавоф қилиш учун бевақт бўлса ҳам келдим).*

Озурда хотир, афтодаҳол Машраб бир оғир гуноҳ қилғоним учун ундан юз минг надомат тортаман, юз туман гуноҳларим учун ҳам бир пушаймон қилмайман дея, шу гуноҳим учун тонгла қиёмат бўлганда ўзинг қози бўлуб, шул гуноҳимни сўрғонингча ҳам дийдорингга тўярман!” деди:

*Бир гуноҳни устиға юз минг надомат яхшидур,
Юз туман ёзуқларим бору пушаймон манда йўқ!*

¹ «Шоҳ Машраб қиссаси», 13-15-бетлар.

Асосан Ҳазрат Навоий ва Шарқ адабиётининг тадқиқотчиси, профессор Абдуқодир Ҳайитметов Бобораҳим Машраб ҳаёти ва унинг ижодий мероси ҳақида бир неча илмий мақолалар ёзди. Бу мақолаларида олим Машрабнинг кўпроқ ўтли ғазалларини, ундаги фалсафий ва бадиий руҳнинг ўта чўнглигини, оташнок ва исёнкорлигини, улардан шижоат ва жасорат мотивлари уфуриб туришини таъкидлайди: «Машраб кейинги давр ҳаётида дарбадар шоирлар ва қаландарларга қўшилиб, Мовароуннаҳр, Шарқий Туркистон, Хуросон ва Яқин Шарқ мамлакатларидаги кўпгина шаҳарларни кезиб чиққан. Ўз ижодини анъанага кўра ишқий шеърлар ёзишдан бошлаган шоир шеърляти бу даврда чуқур ижтимоий-сиёсий ва фалсафий моҳият касб этди. Шоир пойи қадами етган ҳамма жойларда халқ оммасининг кўп ҳолларда қийналиб яшаётганини, ўзига ўхшаган сарсон-саргардон кишилар беҳисоб эканини кўради. Унинг учун муҳаббат мавзуи аста-секин Навоийча, Фузулийча маъно касб этиб, инсонпарварлик руҳида талқин этила бошлади. Машрабнинг ҳаёт носозлигидан шикоят қилиб ёзган шеърлари эса алангага айланиб, кишилар қалбини, халқ юрагини ўртай бошлади».¹

Давр нуқтан назаридан, балки замонасозлик қилиб айтилган фикрга кўра, А.Ҳайитметов талқинича, Машрабнинг нури илоҳийга интилиш учун Офоқхожа томонидан ихтиёрий тарзда бичилиши (нафси амморадан ғолиб келиб, руҳ билан қолиши (Х.М.)) бир канизак баҳона бўлиб, Машраб оғир тан жазоси олган ва пир даргоҳидан қувилган деб хулоса чиқаришга олиб келади.

Мутафаккир Машраб ҳақида изланишлар олиб борган А.Ҳайитметов “Исёнкор шоир” номли мақоласида шоир шеърлятидаги бадииятнинг, содда тилининг, ундаги самимий туйғулар жилосини, равонлик, ўйноқилик ва бошқа сифатларни таҳлил этади, унинг пир даргоҳидан қувилиш сабабларини шундай изоҳлайди: Шундан сўнг Машрабнинг қаландарлик ҳаёти бошланади. У қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар кезиб, халқ орасида ўз қарашларини шеър

¹ Абдуқодир Ҳайитметов. Адабий меросимиз уфқлари. “Ўқитувчи”, Тошкент, 1997, 38-бет

билан ташвиқ қила бошлайди. Бу вақтда мамлакатда феодал муносабатларнинг таназулга юз ўгириши, иқтисодий ҳамда маданий ҳаётнинг орқага кетиши, диний ақидапарастликнинг таъсири, ўзаро ички урушларнинг авжга чиқиши натижасида халқ оммаси ҳар томонлама оғир аҳволда яшар эди. Машраб эса халқ оммасининг бу даврдаги руҳий аҳволига дардкашлик қилар, зулми қоралаб, золимларни, ақидапарастларни кўрқмай ҳажв ўти билан фош этади. Шунинг учун халқ Машрабни тириклик вақтидаёқ севиб қолган эди».¹

А.Ҳайитметов Машрабни ўрганишда уни нафақат шоир сифатида, балки авлиёлиги ва бошқа сифатларига эътибор қаратиб ўрганишни тавсия этиб, у Шарқ шеърияти намояндалари ижодидан баҳрамандлигини таъкидлаб, Офокхожа даргоҳидаги фаолиятига ҳам тўхталади: «Биз шу пайтгача Машрабни кўпроқ шоир сифатида ўрганиб келмоқдамиз. Аслида у шоиргина бўлиб қолмай, “Машраби валиюллоҳ”, “Орифи раббоний” ва “Ошиқи ҳаққоний” лақаблари билан ҳам машҳур. Бу тарихда, барча манбаларимизда бор гап. Менингча, Машраб ўз фаолиятида дунёвийлик билан динийликни қўшиб олиб борган буюк шахс ва ижодкордир.

Бобораҳим болалик чоғидаёқ ўзининг илмга, шеъриятга бўлган муҳаббати билан ҳамманинг диққатини ўзига тортган эди. Унинг шеърияти билан яқиндан танишган киши шоирнинг ёшлигидан Шарқ шеъриятининг Аҳмад Яссавий, Ҳофиз Шерозий, Лутфий, Навоий, Жалололдин Румий, Насимий каби намояндалари ижодини асосли ўрганганини, бу эса унинг шоир сифатида шаклланишига катта таъсир кўрсатганини сезмаслиги мумкин эмас. Унинг Намангандаги биринчи устози Мулла Бозор охунд маълум бир вақтдан кейин шогирдига бундан буён устозлик қила олмаслигини айтади ва уни Қашқардаги машҳур эшон Офокхожа хузурига юборади. Офокхожа фақат диний арбоб бўлмай, Қашқардаги ҳокимиятни ҳам ўз қўлида тутган одам эди. Машраб биринчи навбатда ўз шеърий истеъдодли, ёлқинли шеърлари билан

¹ А. Ҳайитметов. Ҳаётбахш чашма. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974, 156-бет.

Офоқхожада яши таассурот қолдирди. У ўз даргоҳидан Машрабга жой беради. Ривоятлар хабар қилишича, шоирга Машраб тахаллусини ҳам Офоқхожа берган. Шоирнинг шеърлари бутун Шарқий Туркистонга тарқала бошлайди. Уйғур халқи Машраб сиймосида ўз шоирини топгандай бўлади. Ҳозир ҳам уйғур мақомларининг кўпгина куйлари Машраб шеърлари билан ижро этилиши бунинг ёрқин далилидир».¹

Навоий ва Машраб тадқиқотчиси адабиётшунос А.Абдуғафуров Машрабни шеърятда Навоий анъаналарининг давомчиси деб билади: «Улуғ шоир ижодий мактабини ўтаб, шеърятнинг юксак чўққиларига кўтарилган ижодкорлардан бири Бобораҳим Машрабдир. Расмий мадрасаларда билим олиш имкониятига эга бўлмаган Машраб Навоий ва Шарқ адабиётининг бошқа буюк намояндлари тажрибаларини иқтидорли шогирд сифатида кунт билан шахсий мутолаа воситасида эгаллади. Машрабнинг энг етук асарларида Навоий анъаналарининг аниқ изларини, улуғ шоир меросининг ғоя ва образлари билан ҳамоҳангликни, воқеликнинг навоийча таҳлили ва талқинини кўрамыз».²

Машраб фалсафий шеърятда, ҳеч истисносиз Ҳазрат Навоийдан кейин юксак шеърятти билан ўзига хос услуб ярата олган исёнкор ижодкордир.

Истеъдодли мутафаккирнинг сўзи Шарқда ҳамон бетакрор, ҳам Ҳақ учун дадил жангга кирганларга ҳамдам, маслакдош, аммо кеча-ю кундуз мол тилагида юрган, “ўз нафси билан саргардон” кишиларнинг эса қаттол душмани.³

Академик Ботирхон Валихўжаев тарихий маноқиб ҳолатлар ҳақида маълумот бериб, Навоий, Хондамир ёзган маноқибларнинг илмий савияси, салоҳияти, бадиийлиги, ўз замонаси насри талабларига жавоб бериши каби масалаларни таҳлил этган. «Уларнинг айримларида, жумладан, Бобораҳим Машраб ҳақида ёзилган маноқибда, шоирнинг мақсади ва ғояси билан боғлиқ тарзда

¹ Абдуқодир Ҳайитметов. Адабий меросимиз уфқлари. “Ўқитувчи”, Тошкент, 1997, 37-38-бетлар.

² Абдурашид Абдуғафуров. Буюк бешлик сабоқлари. Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 154-бет.

³ Мўмин Ҳошимхонов ва бошқ. Нур Шарқландир. “Янги аср авлоди”, Тошкент, 2003, 175-бет.

шарҳланади», — дейди ва Машраб ҳақида маноқиб камлигини таъкидлайди. Машраб шеърларининг исёнкорона, халқчил руҳи шоирни, ҳукмдорлар томонидан ҳамиша қувғин қилинишига сабаб бўлди. Аксинча, халқнинг оғзидан унинг ғазаллари, «ғарибона» усулидаги шеърлари тушмас эди. Боз устига, шоир сатрлари содда ва равон мусиқий мақомларга монанд.¹

Адабиётшунос олим Муҳсин Зокиров мутафаккир шоир Бобораҳим Машраб ҳақида тадқиқот олиб бориб, «Машраб» (1964 йил), «Эрк ва маърифат куйчилари» (1984 йил) монографияларини яратди. Ҳар икки асарда муаллиф замонасозлик боисми, шоирнинг гўёки «дахриёна», «Аллоҳга ширк келтирувчи ва диний уламоларини танқид этувчи» шеърлари таҳлилига кўпроқ жой ажратган. Мустақилликдан сўнг Машраб олдидаги гуноҳини эътироф этиб, унинг руҳониятидан афв сўраган. Чунки ўтган аср сўнгги чорагида тасаввуф ҳақида фикр юритиш мумкин эмас эди.

М.Зокиров «Машраб» тадқиқотининг сўзбошисида шундай ёзади: «Бобораҳим Машраб ўзбек классик адабиёти тарихида ёрқин саҳифа яратган улуғ лирик шоир. Унинг яратган мислсиз лирик асарлари адабий барҳаётлик ҳарорати билан йўғрилган. Лекин бу улуғ сиймонинг ҳаёти ва мероси даврлар ўтиши билан афсоналар пардасига чулғаб ташланган. Шу боисдан шоир шахсияти ва ижоди ҳақида айтилган фикрлар бағоят зиддиятли бўлиб, уларнинг аксариятида Машраб йирик мутасаввуф шоир сифатида талқин қилинади».²

Машрабнинг ҳаёти ва ижоди билан Европа шарқшунослари, асосан, рус шарқшунос олимлари ҳам қизиққанлар. Шоирнинг ҳаёти ва ижодий мероси билан қизиқиб, унинг Ўрта Осиё халқлари маънавий ҳаёти тарихидаги роли ҳақида илк дафъа диққатга сазовор фикр юритиб, рус илмий жамоатчилигининг диққатини бу масалага қаратишга ҳаракат этган академик Н.И.Веселовский бундай деб ёзган эди: «Ҳажвгўй ва ҳозиржавоб Девона Машраб Ўрта Осиё халқлари орасида жуда машҳурдир...

¹ Ботир Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. «Ўзбекистон», Тошкент, 1993, 26-бет.

² Муҳсин Зокирий. Машраб. «Бадий адабиёт» нашриёти, Тошкент, 1966.

фикримизча, Машраб чуқур диққат билан жиддий ўрганишга сазовор шахс... У мутгасил равишда маҳаллий руҳонийлар билан мунозарада бўлган ва ҳар доим улардан устун чиққан».¹

Машраб тўғрисида илк маълумот берган шахс Муҳаммад Баде Малехо Самарқандий ўзининг 1689–1691 йилларда ёзилган (Машрабнинг ҳаёт даврида) «Музақкирул-асҳоб» («Машҳур кишилар тарихи») тазкирасида Машраб билан Самарқандда кўришиб, у билан ҳамсуҳбат бўлганини, бу даврда Машраб Фарғона ва Мовароуннаҳрда шуҳрат топган қаландар шоир эканини сўзлайди. Шунингдек, у Машрабнинг таржимаи ҳолига оид қисқа бўлса-да, жуда қимматли маълумотларни беради: «У ўз зехнидаги ўткирлик туфайли бошқаларнинг диққатини жалб этди. Зўр ҳавас билан ўқиши соясида камолот касб этди. У балоғатга эришгач, Самарқандга келди ва бир мунча муддат туриб қолди. Сўнг яна Наманганга қайтди ва у ердан Қашқар ва Бадахшон сафарига жўнаб кетди. У Балхдан Самарқандга қаландарлик даражасида келди. Машраб ўз саёҳатлари давомида кўп камолот топди, унинг ашъори ҳам етуклик касб этдики, буни мақтаб ўтиришнинг ҳожати йўқ».²

Наманган кичик шаҳар бўлганлиги боис Андижон вилояти тасарруфида эканлигини истифода этмайди. Шу боис Муҳсин Зокиров Машрабнинг ҳаёт йўли ҳақида фикр юритар экан: «Бобораҳим Машраб ўзи тўғрисида ёзилган қиссанинг иккинчи нусхалари ва халқ орасида тарқалган кўпгина афсоналарида нақл қилинганидек, Наманганда эмас, балки, Андижонда туғилган. Аммо Машраб дунёга келган юртнинг Наманганга нисбат берилиши ҳам бежиз эмас. Яъни қиссанинг қадимий нусхасида: «Аммо модарзодалари вали, оқила ва доно эрдилар. Асли насаблари Наманган шаҳриданурлар... Вақтики, Машраб атоларидан етим қолиб, ғариб бошларин на ерга урарин билмай, сарсон ва сарнигун бўлдилар. Эрса оноларин ўгутлари била хешу ақраболарини паноҳ тортиб шаҳри Наманган сари равона бўлдилар», деган ривоят мавжуддир».³

¹ Н.И.Веселовский. Восточные заметки. 1985 г. Санкт-Петербург, стр.325.

² Муҳаммад Баде Малехо Самарқандий. «Музақкирул-асҳоб». 217 varaқ.

³ Шоҳ Машраб қиссаси, 9-бет.

Муҳсин Зокировнинг ёзишича, Исҳоқ Боғистоний «Тазкираи қаландарон» асарида шундай ёзади: «Бобораҳим асли Андижондин бўлиб, ирродати таҳсил умидида Наманган дохил ўлмишди. Бобораҳим Андижоннинг Алакчиён элатига мансуб мулла Вали хезимкаш (ўтинфуруш) фарзандидур. Падари бузруквори ушоқлигида фавт ўтмиш. Волидаи азизалари Зубайдо ойимнинг ишораси бирла хешу ақраболарини паноҳ тортиб, Наманган сафарига отланмишди ва Мулло Бозор охунд мадрасаларида илм таҳсил қилмишди».¹

М.Зокиров фикрича, Машрабнинг ўзи эмас, балки онаси асли наманганлик бўлган. Бу факт, шунингдек, унинг ёшлик чоғидаёқ Наманганга бориши ва у ерда камол топиб, шоир сифатида танилиши, халқ орасида «Машраби Намангоний» деган нақлнинг тарқалишига ва кейинроқ бу нақлнинг қиссага ҳам сингиб кетишига олиб келганлиги шубҳасиздир.²

М.Зокировнинг «Эрк ва маърифат куйчилари» асари Машраб ҳаёти, фаолияти, унинг ижоди ҳақида кенг, муфассал маълумот берувчи тадқиқот бўлса-да, унда бири-бирига терс, зид фикрлар, шоир ва унинг ота-онаси ҳақида ҳам турлича ёндашув ва қарашлар хилма-хиллигини кузатиш мумкин. Унда шундай жумлалар бор: «Қиссанинг турли қўлёзма нусхаларидан шоирнинг отаси ҳақида хилма-хил маълумотлар берилади: бир вариантда хезимкаш (ўтинфуруш), бошқа бир нусхада фақир мулло, яна бошқа бир нусхада эса бўзчи косиб деб кўрсатилади. Бу ривоятларнинг турлича бўлишига қарамай, уларнинг барчаси бир фикрни, яъни Мулло Валини камбағал тасдиқ этадилар. Демак, шоирнинг оиласи жуда фақирона кун кечирган. Оиланинг рўзгорини тебратишда онаси ҳам имконияти бор қадар кўмаклашиб, кўпинча ип йигириб сотган».³

Тадқиқотда айтилишича, шуҳрати Фарғона водийсини тутган мулло Бозор охундникага боргунча у кўпроқ хусусий

¹ Тазкираи қаландарон, 7-бет.

² Муҳсин Зокиров. Эрк ва маърифат куйчилари, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1984, 16-бет.

³ Юқоридаги асар, 19-бет.

билимлар билан банд бўлганлиги, зийрак ақли, зеҳни, қувваи ҳофизаси баланд бўлгани ҳолда мутолаа билан шуғулланиб, ўсмирлик чоғларидаёқ кўпгина билимларни, айниқса, мантиқ, фалсафа, адабиёт ва тасаввуф маслагининг айрим қарашларини чуқур эгаллай бошлаган. Шу даврлардаёқ бўлғуси мартабали шоир адабиёт, санъат ва сўфийлик маслагининг фалсафий тезисларига жуда қизиқиш билан қараб, уларни катта ҳавас билан ўқиб, ўргана бошлаганга ўхшайди.

Машраб халқ орасида зўр, истеъдодли шоир сифатида ҳам шуҳрат қозона бошлайди. Унда давр ва давр улуғларига нисбатан уйғона бошлаган норозилик кайфиятлари, фақат хатти-ҳаракатларида эмас, балки шеърларида ҳам ўз ифодасини топа бошлаганлиги шубҳасиздир.

Шоир Наманганда истиқомат қилишининг кейинги даврларида у «шаддод, номуссиз йигит» сифатида қаттиқ таъқиб ва таҳқирларга дучор бўла бошлайдики, унинг ҳаётидаги бу ҳодисалар Наманганни бутунлай ташлаб кетиши арафасида Мулло Бозорга қарата айтилган шундай бир таънали мурожаат қиссада ҳам учрайди: «Тақсир, неча халойиқ низоъ айлаб, кеча ва кундуз мани пойлаб юрурлар ва кўп маломат мани қилурлар. Эй, Охундим, менинг орқамдан мўралоғичлар кўйиб, шармисор қилмоқчи экансиз. Эмди бу юрт сизга бўлсин. Бир ғилофга икки шамшир сигмас экан, бизга йўл қутлуғ бўлсин».¹

М.Зокиров ёзади: «Мана шу характерли қайдлардан, шоирнинг Наманганда яшаган даврининг сўнгги дамлари ғоятда қийинчилик ва таъқибларга тўлиқ бўлганлигини очик равшан исбот этади. Шу нарса диққатга сазоворки, қиссада келтирилган бу қайдлар шоирнинг ўз шеърларида акс этган ва биографик характерга эга бўлган иқрорий таъкидлар билан тўла-тўкис қувватланади. Ҳар ҳолда шоирнинг Наманганни тарк этиш олдидан ёзилган деб тахмин қилиш мумкин бўлган шеърининг Тожикистоннинг Хўжанд туманида истиқомат қилувчи Оқилжон Зобир ўғли томонидан ёзиб олинганлиги масалага янада аниқлик киритиши шубҳасиздир:

¹ Қиссаси Машраб, 25-бет.

*Намангандек табаррук юрт менга тор ўлди,
Муллолар қутқусидан азиз бошим хор ўлди,
Онам, синглим муштипар парча нонга зор ўлди,
Бўйним эгиб, тиз чўкмоқ найлай менга ор ўлди,
Кўринг эмди ёронлар, кўксим лолазор ўлди.*

*Куфринг ҳаддан ошди деб, хонам елга бердилар,
Тилни кесмоқ жоиз деб аъдам фатво қилдилар,
Кўзни ўймоқ жоиз деб, жаллод сари элтдилар,
Сангсар этиб сўфилар қоним ерга тўкдилар,
Кўринг эмди ёронлар, кўксим лолазор ўлди.¹*

Юқоридаги шеър мазмунидан англашиладики, шоир тазийқ, таъқиблар туфайли Ватанини ташлаб кетишга мажбур бўлган. Шоирнинг Наманган ҳокимлари томонидан қувилиши, унинг ҳақида халқ орасида кенг тарқалган маноқибларда ҳам ёзилган, Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор фондида сақланаётган ривоятларда шундай дейилган: «Шоҳ Машраб Наманганда юрганда ҳеч ким гапини эътиборга олмаган, гапларига қулоқ солмаган. Шу ҳолда юрганига маҳалладагилар, бу ерда турмагин, маҳаллада юрмагин, деб Машрабни хўрлаган экан, тез кет деб зўрлаган экан».²

Шу тахлит Машрабга ўз туғилиб ўсган шаҳри торлик қилиб, у бу табаррук юртдан бош олиб кетишга мажбур бўлади. Мутафаккир шоирни ахлоқан юксакликка кўтарган ва муқаддас Ватан, она юрт, туғилиб ўсган маскан ва унинг кадр-қимматини улуғлаган қуйидаги ғазали вужудга келган:

*Намангандин кетар бўлсам, мени йўқлар кишим борму,
Ғариблик шаҳрида ўлсам, мени йўқлар кишим борму?*

*Қани қавму қариндошим, бу йўлда бўлса йўлдошим,
Кўзимдин оқизиб ёшим, мени йўқлар кишим борму?*

Муҳаббат шарбатин ичтим; қозондек қайнабон тоштим,

¹ Муҳсин Зокиров. Эрк ва маърифат куйчилари, 24-бет.

² Тил ва адабиёт институти фольклор фонди.

Бу фоний дунёдин кечтим, мени йўқлар кишим борму?

*Тушубдур бошима савдо, рамузи ишқдин ғавго,
Ўзига айлади шайдо, мени йўқлар кишим борму?*

*Турарга тоқатим йўқтур, юрарга ҳолатим йўқтур,
Юракда ишқ ўти чўқтур, мени йўқлар кишим борму?*

*Қарорим йўқ турай десам, Наманганда юрай десам,
Жаҳонни сайр этиб кезсам, мени йўқлар кишим борму?*

*Бу мискин зор Машрабни киши ҳолини билмайдур,
Бу ердин бош олиб кетсам, мени йўқлар кишим борму?¹*

Машраб Офоқхожа рухсорини кўриш, ундан исломий ва дунёвий илмларни, хусусан, тасаввуф таълимотининг туб моҳиятини ўрганиш учун унинг даргоҳига борган, унга мурид тушиб, «пир остонасидаги жамики риёзатларни бошқа сўфийлар қатори ихтиёрий тарзда ўзи хоҳлаган; ёр — Яратган васлини пирдан илм ўргангачгина кўришни орзу этган:

*Тикансиз гул, садафсиз дур, машаққатсиз ҳунар бўлмас,
Риёзат чекмагунча ёр васлига этиб бўлмас.*

Тоталитар тузум даврида кўплар Машраб ижодини бузиб талқин этди ва ҳеч қайси олим замонасозлик қилиб хатога йўл қўйганини Муҳсин Зокировдек мардларча ʔтироф этишни хоҳламади.

Ёмон томони шундаки, Машрабдек улуғ авлиё нажот истаб борган «қутбул олам» даражасига етишган Офоқхожа шахсиятини, унинг даргоҳини улар нималар деб атамадилар — фэйзсиз ва нурсиз даргоҳу мутаассиб, мунофиқ эшон. Улар Офоқхожанинг пайғамбар авлоди, Махдуми Аъзамнинг набираси эканлигини ҳам билишарди, лекин унга тил теккизишарди: Илғор фикрли шоирни эндиликда мутаассиб, мунофиқ эшон ортиқ ўзига жалб эта олмайди ва аксинча

¹ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. 213-бет.

Офоқхожа ҳам Машраб сиймосида содиқ, фидойи муридни эмас, балки «Мансури Ҳаллож мақомига етган» шаддод, гоъвий рақибини кўрди. Бобораҳим Машраб билан Эшон ўртасидаги бу қарама-қаршилик 1672-73 йилларда содир бўлади. Офоқхожа бу келишмовчиликка расмий тус беришдан, очиқ мунозарага киришишдан асло манфаатдор эмас эди. У Машрабни бирор йўл билан гуноҳкор этиб, уни обрўсизлантириш чорасини ахтаради. Тез орада бу қора ниятни амалга ошириш учун «кучли» баҳона ҳам топилади.

Машраб Эшон даргоҳида муридлар учун ўрнатилган гайриинсоний тартибни бузади. У Офоқхожага назр этилган қизлардан бирини севиб қолади, севилади ҳам. Шоирнинг соф севгиси Эшоннинг мутаассибона тарғибларидан устун келади, сўфий тушунчаларини енгади. Машраб билан канизак қиз ўртасидаги муносабатлар ошкор бўлгач, шоирга нисбатан чуқур кек сақлаб юрган Эшон уни ваҳшийларча жазолайди, бир умрга майиб этиб, ўч олади. Шоир бу разил даргоҳни тарк этади.¹

Пайғамбар Видо хутбасини ўқишда ўз авлоди, сулоласига ҳам қавмлар, асҳобларига эътибор, иззат-икром билан муносабатда бўлишни уқтирган эдилар. Пайғамбарзода Офоқхожа хонадони бутун шарқий Туркистонни тарбият қилиб, 80 йил подшоҳлик қилиб, элни ислом туғи остида бирлаштириб, мамлакат салтанатини бошқарсаю А.Абдуғафуров Машраб тадқиқотчисиман, деб Офоқхожа шахсияти ва унинг мавқеига мағзава ағдараверса?

Офоқхожа илмга берилган, адабиёт ва санъатга ҳомий, эзгулик ва инсонни қадрлайдиган киши эмас эди ва биз, Машраб бу шахсдан таълим олди, ўрганди, демоқчи ҳам эмасмиз. Аммо шубҳасизки, «пири комил» билан яқиндан танишиш, асл башарасини кўриш, бир неча йил давомида бу ўта мутаассибнинг ҳаёти ва доираси, турмуш ва қилмишларини кузатиш, покизалик ва художўйлик ниқоби остидаги розолатга гувоҳ бўлишнинг ўзи Машраб учун бир мактаб бўлди, унинг тафаккурини маълум йўналишда шакллантиришга жиддий таъсир кўрсатади.

¹ Абдурашид Абдуғафуров. Эрк ва маърифат куйчилари, Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1979, 122-бет.

Ҳа, Офокҳожа «мактаби» Машраб тақдирида чуқур ва ўчмас из қолдирди: шоирга қисқа муддатли улкан бахт ва бутун умрга татирли чексиз алам-дард келтирди, бу нурсиз, файзсиз даргоҳ! Улкан бахт шунда эдики, Бобораҳим худди шу масканда илк муҳаббатини топди, севди ва севилди. Шоир лирикасидаги ёр ва севги ҳақидаги жўшқин ва аламли мисраларнинг юракдан чиққан дардли нолаларни ифодаловчи ғазалларнинг ҳам куйчиси худди шу йилларда битилган, сайқал топган.¹

Шундай улуғ зотлар ҳақида машрабшунос олимнинг фикри юқоридагича. Филология фанлари доктори Нусратулло Жумаҳўжа Абдулхолиқ Ғиждувоний ва Офокҳожа тариқатининг жаҳоншумул моҳияти ҳақида фикр юритиб, «Қиссаи Машраб»дан шундай маълумотни келтиради: «Маънийи Офоқ улдулки, «Қутбул Олам» деган бўлур. Дунёда икки Офоқ ўтубдулар: бирлари Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний, яна бирлари ҳазрати Офокҳоҷамдулар». Бу нақлда қандай сир бор? Хожаи жаҳон қандай умумбашарий ғоялар билан «Офоқ», яъни «Қутб ул Олам» унвонига сазовор бўлганлар.² Офокҳожа шогирди Машраб эса ундан улуғ унвон «Қутбул ақтов», яъни «Авлиёлар улуғи» унвонига сазовор бўлган эдилар.

Олимларнинг баъзиси ўзларини «...шунос» ҳисоблагани ҳолда сўқир, кўр, ожиз, басир бўлмаса, улуғларга, хусусан, Офокҳожа ва Машрабга берилган унвонларни билмас эдиларми?

Муҳсин Зокиров ҳам Офокҳожа шахсияти ҳақида бундан кам бўлмаган фикрларни ўртага ташлаб, пир ва шогирд ўртасига «ихтилоф» солади: ниҳоят Машраб томонидан пирга нисбатан яна бир «катта гуноҳ» қилинадикки, бу ҳолат унинг қаттиқ жазога дучор бўлиши ва Қашқардан қувилишига бир баҳона бўлади. Яъни Машраб Офокҳоҷанинг ўзи учун авайлаб сақлаб юрган канизакларидан бирини севиб қолади. Канизак ҳам шоирни

¹ Юқоридаги асар, 143-бет.

² Нусратулло Жумаҳўжа. Тариқатнинг жаҳоншумул моҳияти. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 2003, 28 ноябрь.

чин кўнгилдан ёқтиради. Улар жуда яқин муносабатда бўла бошлайдилар.¹

Машраб ҳаётининг Қашқар даврига доир характерли нуқта ҳақида Исҳоқ Боғистоний шундай ривоят қилади: «Офоқхожанинг кўп ихлосманд муридларидан Исоҳўжа отлиқ бири 13-14 ёшли қизи Тўти бекачни хожамга назира қилмиш эрди. Тўти бекач бисёр хушсуврат, сарвиқомат, донишманд ва ашъордан бохабар отинча эрди. Машраби мажзуб даргоҳда хизмат адоси асносида гоҳ-гоҳ Тўти бекач бирла мулоқотда бўлмиш. Бора-бора бир-бирларига кўнгил бермишлар. Машраб ашъорини Тўти бекач жонсўзлик бирла мутолаа қилуб, канорда хушовоз била хониш этарди. Ва ўзи ҳам ашъор битуб Машраб назарига етказур эрди. Ашъорига «Тўти» тахаллус эркан. Алар орасидаги покбозлиғ у даражага етмушдики, бир оқшом бир-бирларининг висолига восил бўлмишлар».²

Бу ҳолат «Қиссаи Машраб»да шундай берилган: «... Девона Машраб кут бозию жувонмардлик бирла юракларини канизакнинг юрагига чандон босдиларки, етти йиллик ишқу дард бир лаҳзада осойиш топди». Бу ҳодисадан хабар топган Офоқхожа, аввал Машрабнинг бошини кесмоққа ҳукм қилади, аммо сўнг фикридан қайтиб, унга шундай бир жазо берадики, бунинг натижасида шоир бир умрга ҳам руҳан, ҳам жисман мажруҳ ва майиб қилинади. Бу воқеани Исҳоқ Боғистоний қуйидагича тасвирлайди: «Тўти бекач балоғати тамаъида бўлгон Хўжам Пошо бағоят дарғазаб бўлуб, Машрабни тутуб келтируб: «Ҳой нобакор, тузумни ичиб, қилгон шукронанг бу бўлурму? Ҳой сўфилар, бу тариқ нобакорликнинг жазоси надур?» — дедилар. Сўфилар ғулғула солуб: «Қатли-ом! Қатли-ом!» — дедилар. Хўжам Пошо деушларки, камина подшоҳ эрмасманки, гуноҳкорни қатлга еткурсам. Машрабнинг жазоси «Бичим!» дея хитоб қилдилар. Эrsa Қилтириқ Сўфи отлиғ бири жазо анжомини ҳозирлади. Машрабнинг қўл-оёқларини боғлаб, ерга юз тубан ётқиздилар. Чўгдек темир ҳалқани олатларига босдилар. Машраб хушидан кетти. Эл-оёқ тарқади. Бобо қаландар бир

¹ Муҳсин Зокиров. Эрк ва маърифат куйчилари, 27-бет.

² Юқоридаги манба, 28-бет.

неча дарвеш қаландар билан бирга ҳозир бўлди. Бечораи мажзуби девонани замбарға солуб, тажяга элттилар... орадин бир неча муддат ўтгач, Машраби ғамнок: «Эмди бизга Қашғар ҳаром бўлди» деб, бу юртдин сафар қилмоқликни ихтиёр эттилар».¹

Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» асарида ёзилишича, мутафаккир шоир Машраб ҳаёти ва ижодий меросига доир ҳодиса ҳақида маълумот берилган. Худди шу ҳолни ёзувчи Хайриддин Бегмат Машраб ҳақидаги «Девона Машраб» романида ҳам тасвирлаган. Унда ҳикоя қилинишича, Офоқхожанинг ҳузурида «Гумном» таҳаллусли шоир пирга хуфя ишлар ҳақида, пинҳона турли хабарларни етказиб турар, баъзида ўзининг ёлғон-яшиқ сўзлари билан ҳазратни ишонтирар ва ноҳақдан жазолатар, алалхусус, охир-оқибатда кўллар ноҳақлик қурбонига айланар эди. Машраб ва унинг дўсти Пирмат Сеторий ҳам чақимчилик қурбони бўлишган. Тазкирада шу ҳол Пирмат Сеторий тилидан ривоят қилинган: «Пирмат Сеторий ривоят қилдиким, бир неча фурсат фақир ва Машраби мажзуб Хўжам Пошонинг ёзлик қароргоҳи бўлмиш Гулбоғ мавзеиндаги боғинда хизмат адосида бўлдук. Мазкур боғ равзаи Рузвондин нишона эрди. Жаннатмисол боғнинг мутасаддийси Хўжам Пошо хешлари бўлмиш Муҳаммад Эмин Хўжамқул эрди. Мазкур Хирқатий ва яна «Гумном» таҳаллуси ҳам қилур эрди. Анинг қаламидин бағоят пурмаъни абётлар зухурга келмушдиким, Гумном Қашқар халқи орасинда машҳурлик даражасига етушди. Вале мазкур Гумном Хўжам Пошо хуфяларин ва айғоқчиларин ва мўрологичларин сардори эрди.

Машраби мажзуб ва фақир борасинда ҳам ушбу бадкирдорлар айғоқчилик қилуб, бўлар-бўлмас сўзларни кўпиртируб, Хўжам Пошо ҳузурида арзга етурмушдиларки, шу боисдан Машраби мажзуб ва фақир банда неча бор жазога тортилмиш эрдик».

Машраб худди шу пойлоқчи ва хуфялар устидан ҳажвия ёзиб, уни халқ орасида ўқиб юборади. Бундан мутаассир бўлган Гумном Офоқхожа қабулида Машрабнинг «Дафғари ашъори калон»идан қуйидаги мисраларни ўқийди:

¹ Исҳоқ Боғистоний: Тазкираи қаландарон, 13-бет.

*Дилимни нимта айлаб, бас, менга солдинг жудолиғни,
Совурдинг, елга бердинг, хайф, бу аҳду ошнолиғни.
Сен эй, Гумном, насихатни бориб хешинг аро қилғил,
Жаҳонда кўрмадим ҳаргиз киши сендек риёлиғни.*

*Залолатпешалиғни аҳли дунлар сиздин ўргангай,
Мунофиқ, бадаслик ҳам таъмагир русиёлиғни.
Риё тоат қилуб кундузлари ўзни дебон муришид,
Кечадин тонг қадар қилғунг ўзингдек юз қаролиғни.*

*Ҳама элни хароб айлаб, тазаллум пеша бўлмишсиз,
Сану пийринг қилур охир магар даъво худолиғни.
Неча мазлум, халойиқни кўзин ёшлаб, бу Машрабдек,
Насиб эткай сенга охир худовандо гадолиғни.¹*

Ушбу байтлардан Хўжам Пошонинг муборак диллари озор топиб, ғазабнок бўлиб, «бас» дедилар.

Машрабни мажзубга юзланиб дедиларки: «Ё Машраб, фақир ва содиқ муридларимиз борасинда мундоғ ҳақоратомуз ва ношоён сўз айтмоққа на деб журъат этмушсен! Ҳозирийунлар қошинда тавбаю тазарру айлаб, гуноҳингни ювгайсен!»²

«Тазкираи Қаландарон» муаллифининг эътироф этишича, Машраб Қашқарда ўз истеъдодини тўла намойиш қилади. Унинг энг сара бадиалари шу даврда яратилди. Исҳоқ Боғистонийнинг ёзишича, Қашқар халқининг турли табақалари ўртасида Машраб машҳур ва манзур бўлиб қолган. Унинг лирик асарларига Қашқарнинг таниқли бастакорлари куй басталаган. Бу куй ва лирик бадиаларнинг овозаси Қашқар сарҳадларидан ўтиб, узоқ ўлкаларгача бориб етди. Шоирнинг эл ва элатлар ўртасида бу қадар шуҳрат ва обру топиши унинг душмандларини қаттиқ безовта қилди. Улар турли йўллар билан Машрабни обрўсизлантиришга жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилдилар. Шоирга берилган жазолар етмаганидек, унинг устига бўҳтон тошини

¹ Муҳсин Зокиров Эрк ва маърифат куйчилари, 31-бет.

² Юқоридаги асар, ўша жой.

ёғдирдилар».¹ Бу борада тазкира муаллифи шундай дейди: «Боз устига бу Машраби мажзуб бошига фалак маккораси беҳисоб бўҳтон тошини ёғдирмиш... вақтиги, мазкур Хўжамқули шоҳ қаландар Машраби мажзубни халойиқ орасинда бадном ва шармисор қилмоқликка ончунун жаҳду жадал қилдиким, жаҳолат ва қабоҳати ҳаддин ошди. Шоҳ қаландар Машраби мажзубнинг неча абётларин ўз куллиётига битуб, авом ичинда овоза қилмишким, Машраб қаландар номини Ҳирқатийнинг ашъорин ўзига нисбат бермушдур. Биллоҳ, Қашқарнинг художўй соҳиби таъб аҳли фузалоси Хўжамқули восвосига ишонмамишлар. Мундоқ бўҳтон овозаи можародин сўнг маълум бўлмишким, Исмоилхон ҳазратларининг баобрў аҳли шуаросидин бир гуруҳи Хўжам Пошо ҳузури муқаддаслариға етишуб, восвос овозаси можароларни рад этмушлар ва исботида арз қилмишларким, Машраби мажзубнинг бу тахлит оташнок ашъориға устод Муҳаммад Сиддиқ Андижоний танбури қошғар мақоми тариқинда мусиқи басталамушким, эл аро машҳуру манзурдур».²

Машраб Қашқардан 1673 йилда Наманганга — онаси ёнига қайтади. Касалманд онасининг вафотидан кейин ҳеч кими қолмаган шоирнинг қўнимсиз ҳаёти бошланади. Унинг кейинги деярли қирқ йиллик умри сафарда, дарбадарликда, турли ўлкаларда мусофирликда ўтди. Турли адабий-тарихий манбалар, шунингдек, қисса нусхалари Машраб борган шаҳар, юртлар, сафар тартиби ҳақида хилма-хил. Кўпинча бир-биридан фарқли маълумотлар беради. Уларда шоирнинг Самарқанд, Хўжанд, Тошкент, Туркистон, Бухоро, Андижон, Бадахшон, шунингдек, Яқин Шарқнинг қатор ўлкаларига борганлиги сўзланади. Машрабнинг адабий меросида ҳаёт йўлининг қатор нуқталари жумласига кирган, саналган шаҳарлар — кўплаб ўлкаларнинг номи зикр этилади. Машрабнинг бирор шаҳар-қишлоққа келиши изсиз ўтмас эди, маълум шов-шувларга сабаб бўларди: оддий халқ самимият ва хурсандчилик билан, ҳоким, амалдорлар,

¹ Муҳсин Зокиров. Эрк ва маърифат куйчилари, 33-бет.

² Исҳоқ Боғистоний. Тазкираи қаландарон. «Шарқ юлдузи», 1990, 8-сон, 156-бет.

риёкор руҳонийлар эса ҳадиксираб, душман кўзи билан совуқ қарши олардилар.¹

Қутбул олам Офоқхожа Машраб ўлимини, унинг Мансурвор дорида шаҳид кетишини, кушандаси Маҳмуд Қатағонбий эканини башорат қилган эди. Жузжонийнинг ёзишича, «Шоҳ Машрабга унинг муршиди Офоқхожа, сен Маҳмудхон номли киши томонидан шаҳид қилинасан, деб башорат қилган экан. Машраб ҳар доим ўз ашғорларида унинг тақдири Мансурга ўхшаган бўлиб, оқибатул амр Балх шаҳрида Маҳмудхон кўлидан шаҳодат шарбатини ичиши ҳақида эслатиб юрган».²

Навоийнинг фано йўлини танлаган Ширини Фарҳод ишқида, Мажнунни Лайли ишқида, Зулайҳо Юсуф висоли учун, Тоҳир Зухро васли учун, Вомиқ Узро васли учун ўзларини қурбон қилдилар. Улар фонийликда — ўткинчиликда бир-бирин васлига етиши, қисқа умрда умргузаронлик қилишлари мумкин эмас эди, висолни абадийликка қолдирдилар. Ҳурликни танладилар улар Машраб ҳам фонийликда нафсини жиловлаб, Яратганнинг ишқини, унга маҳлиёлик ишқини танлади. Шунинг учун у ўлимни Мансур Ҳаллож ва бошқа сўфийлар каби мамнуният билан қабул қилади:

*Қонимни тўкар эмиш Балх шаҳрида Маҳмудхон,
Тақдири азал бўлса, найлай, анга бермай жон.*

*Минг шукур худойимға Мансурга қўшулдим мен,
Ул рўйи сияҳларким Мансурни ўлдурган.*

*Бу ишқ йўлига кирган, албатта кечар жондан,
Кечмаса агар жондан, айтган сўзидир ёлғон.*

*Ширин ғамида Фарҳод, тоғларда этиб фарёд,
Ишқ ўтида ўртаниб, охир чу фано бўлғон.*

Ул ошиқи Мажнун ҳам Лайлига бўлуб шайдо.

¹ Буюк сиймолар. алломалар, 48-бет.

² Абдулҳаким Шеръий Жузжоний, Тасаввуф ва инсон, «Адолат», Тошкент, 2001, 144 бет.

Чўлларда ватан айлаб кўз ёши равон ўлғон.

*Ул зори Зулайҳо ҳам Юсуфга бўлуб шайдо,
Кўрдунгму халойиқга расвои жаҳон бўлғон.*

*Кўр Тоҳиру Зухрони халқ ичра бўлуб машҳур,
Кўнглини бериб ёрға ишқин йўлида ўлғон.*

*Ишқ ўтида ўртанган ул Вомиқу Узра ҳам,
Маҳшар куни бўлғонда жаннатда қилур жавлон.*

*Кўр ошиқ эранларни, эй Машраби девона,
Келганда ажал жоми жони била сипқорған.¹*

Машраб кўнимсиз ҳаётининг сўнги нуқтаси Балхда хотима топди. Ҳоким табақа, риёкор руҳонийлар, мутаассиб муллалар унга ўзларининг ашаддий душмани деб қарадилар ва жисман йўқотиш ниятида бўлдилар. Натижада уламоларнинг фатвоси ва Маҳмуд Қатағон (Балх, Қундуз ҳокими)нинг ҳукми билан шаҳид бўлди. Оташин шоир, довюрак шахс, жасур қалб соҳиби Бобораҳим Машраб ўлдирилди. У худди Мансур Ҳаллож ва Имомиддин Насимий каби ҳурфикр ғоялари йўлида, ўша замондаги ҳукмрон табақалар ва жоҳил уламолар расмий сиёсатига номувофиқ дунёқарашини йўлида қурбон бўлди.

Бобораҳим Машрабнинг қаерда туғилганлиги ҳақида баҳс-мунозара бўлмаслиги керак. У на малак, на фаришта, ўзи куйлагани каби инсон наслидан. Қоронғи хужранинг ўртасига бир шам ўрнатилса, унинг ёруғлиги ҳар томонга бирдек нур бергани каби Машраб ҳам башариятга шундай зиё ва маърифат улашади.

Тўғри, кўплаб олиму фозиллар унинг ҳаёти, фаолияти, ижодиёти ва туғилган юрти Андижонми, Наманганми, деган фикрда узоқ баҳслашдилар. Бу баҳслар бугунги кунда ўринсиздир. Адабиётшунос А.Абдуғафуров шу ҳақда кўйидаги фикрларни айтиб баҳсларга нуқта қўйгандек бўлган: «Мен Машраб ҳақида ёзган барча ишларимда уни

¹ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. 148-бет.

наманганлик деб ёзганман. Аммо мен шундай деб ўз қатъий ишончим бўйича ҳақиқатни ёзар эканман, унга ҳеч қачон бирорта махсус маъно — урғу берган эмасман. Худди, Навоий Ҳиротда, Бобур Андижонда, Абдулла Қодирий Тошкентда туғилган дейилганидек ишончим комилки, Машрабни андижонлик деб ҳисобловчи мутахассислар ҳам худди шундай уларга тарихий ҳақиқатни оддий қайд этишдан бошқа мақсад бўлмаган. Чиндан ҳам, гап у ёки бу ижодкорнинг, жумладан, Машрабнинг қаерда ва қачон туғилганида эмас. Муҳими шундаки, Бобораҳим Машраб менинг она тилимда менинг ҳис-туйғуларим ва орзу-интилишларимни, менинг шоду хуррамлигим ва қайғу-ҳасратларимни, шубҳа-андишаларим ва ғазаб-нафратимни, махфий илинж ва ширин хаёлларимни юксак бадий воситаларда ифода эта олди, менинг дардли ва умидли дилимдан ватан топди, оқибатда менинг бир бўлагимга, юрагимнинг, шууримнинг, фалсафамнинг ажралмас бир қисмига, одоб-ахлоқим, юриш-туришим, феъл-атворимнинг бир кўринишига айланди. Бу самимий иқрорни, қаерлик бўлишидан қатъий назар, ҳар бир Машрабхон, шеъриятнинг ҳар бир чин мухлиси мендек қатъи ишонч, кескин оҳанг билан айта олади. Бунда ҳеч қандай хато ёки муболаға йўқ:

Бу олам аҳли ичра дил паришон бўлмасун ҳеч ким!

— деб наъра тортган Машраб ҳаммага баробар ва у меники, сизники, бизники, барчамизники!

Ҳеч билмасман ўзимни қайси миллат халқиман,

ва шу ўриннинг ўзида жиддий ва ниҳоятда муҳим изоҳ беради:

Ҳар қаерда бекасу бечорага ҳамхонаман!

Эҳтимол, шоирнинг дил-дилидан чиққан бу самимий иқрори ўринсиз баҳсларга эндиликда узил-кесил чек қўйишда бош мезон бўлгандир...⁴

⁴ Абдурашид Абдуғафуров. Қалб қаъридаги қадриятлар. «Ўқитувчи», Тошкент, 1998, 153-бет.

БОБОРАҲИМ МАШРАБ ИЖОДИЙ МЕРОСИНИНГ АҲАМИЯТИ

«Улуғ бобокалонларимиз руҳига, башарият тарихи ва маданияти хазинасига катта ҳисса қўшган улуғ ижодкорларимизга, улар қолдирган улкан меросга муносиб бўлиш истаги жамиятимиз аъзолари орасида кенг ёйилиши, ҳар бир фуқаронинг онгидан мустаҳкам жой олиши — бу ҳам янги замоннинг муҳим хусусияти».

Ислом КАРИМОВ

Ўқиш ва ўрганиш ҳақида хатирчилик Жалололдин Юсупов шундай ёзади: «Ўқиганга яраша рост гапни ўқиган тузук. Зеро, ҳеч бир завқ ҳақ сўздан завқланиш саодатига баробар келмагай! Буюк аждодимиз, саркаш хаёллар соҳиби Бобораҳим Машраб шеърятти асрларки ҳақпарастлик руҳи билан қалбларни мунаввар этиб келади.

Кимки кўнглини Ҳақ нури билан покламоқчи бўлса, Машрабни ўқисин! Кимки илоҳий ишқ шаробин ичиб, молдунё хаёлидан фориг бўлмоқчи бўлса, Машрабни ўқисин! Кимки ўзлигини таниб, ўлимга тик бормоқни мурод этса, Машрабни ўқисин!

Машраб — миллатнинг азобда қолган виждони. Бу виждон саси бизни мудом илоҳий хурликка даъват этади».¹

Шоир Бобораҳим Машраб адабий мероси ҳақида фикр юритиб, М.Зокиров қуйидаги фикрларни қайд этади: «Машрабнинг адабий-ижодий мероси ҳам худди унинг ҳаёт йўли каби замонлар ўтиши билан афсоналар пардасига чулғаниб, пароканда бир ҳолатда бизгача етиб келганки, бу чалкашлик ва ноаниқлик шоир адабий меросининг чегараларини аниқлаб олиш масаласини ниҳоят даражада мураккаблаштириб юборганлиги ўз-ўзидан аёндыр.

Шу боисдан, Машраб адабий меросининг ҳозирча шартли равишда бўлса ҳам маълум бир ҳадди-худудини белгилаб олишда бир қанча ўзига хос илмий тамойиллардан фойдаланиш лозим топилдики, ана шу қиёсий услубий

¹ Ж.Юсупов. Тафаккур. 1997, 3-сон, 60-бет.

тадқиқотлар туфайлигина нисбатан тахминий хулосага келиш мумкин.

Маълумки, Бобораҳим Машраб асосан ўзбек (турк) тилида, қисман форс ва араб тилларида ҳам ижод қилган».¹

Юқоридаги фикр йигирма йиллар олдин айтилган хулосадир. Кейинги йигирма йилдан кўпроқ даврда машрабшуносликда, айтиш жоизки, чуқур тадқиқотлар олиб борилиб, унда шоир ғазалиёти ва турфа жанрдаги шеърятти маҳсули унинг ижодига мансублиги, сўнгра, Машраб ҳақидаги турли қиссалар унинг шахсиятини аниқлагани, бинобарин, асосийси, ўзаро баҳс ва мунозараларга сабаб бўлган «Мабдаи нур» ва «Кимё» шеърини асарлари Бобораҳим Машрабга тааллуқли эканлиги илмий асосланди. Муҳими, Машрабнинг кўплаб янги шеърини асарлари топилиб, жамоатчиликка тўхфа қилингани бўлди. Шундай бўлса-да, баъзида матбуотда ғайри илм шарпаси акс этиб, унга тааллуқли асарларни бошқа ижодкорларга менгзаш ҳолати рўй бермоқдаки, бу машрабхонларни ва унинг ижодини кузатувчиларни чалғитиб, ўринли эътирозларга сабаб бўлмоқда.

Мақсадимиз, шу баҳс-мунозараларга чек қўймоқ ва масалага илмийлик, холислик нуқтаи назаридан ойдинлик киритмоқдир.

Ер бағридаги маъдан моддалар ҳарорат зўридан эриб, оловга айланиб, даҳшатли бир қудрат билан вулқон бўлиб отилиб чиққанидай, чорасиз, эзилган халқнинг дарду аламлари, садпора юраклардан кўтарилган ҳасрат-нолалар ҳам йиғила бориб, заминга сигмай, вақти-вақти билан портлаб, кўкка ўрлайди ва худди ана шундай замонда Машраб каби шоирлар туғилади-да, дарду аламлар тўфони алангаланган шеър бўлиб янграйди. Мол-дунё ҳирсу ҳавосидан кўр дийдаларни бино этиш, ғафлат ғубори беркитган маърифат булоқларининг кўзини очиш, сўлгин дилларга мадад бериб, қарахт виждонларни ҳаракатга келтириш учун дунёга келган ялавоч — жарчи шоирнинг шўру ғавғоли исёнкор шеърятти бунёдга келади. Машраб шеърятти бу дунёдан норози кетган аламзада, покдил

¹ М.Зокиров. Эрк ва маърифат куйчилари, 43-бет.

инсонларнинг виждон қичқириғи, нур қидириб, нурга талпинган юракнинг нола-афғони. Унинг шеърларининг ҳар бири бир лаҳча чўғ — ёндирувчи олов: «Бошимдин оёғим тутшиб хирмани оташ».¹

Машраб классик адабиётимизнинг етакчи жанрларидан бири бўлмиш ғазалнинг янада халқчил, ранг-баранг ва ижтимоий бўлишига катта ҳисса қўшди. У ғазал жанрида, баъзан ижтимоий фикрларни, ўша давр ва тузум тартиб-қоидаларидан норозилик мотивларини, уларга нисбатан танқидий қарашларини бадий юксак лирик формада ифодалай билди. Аммо шоир соф ишқий-лирик ғазалларнинг моҳир устаси сифатида кенг шуҳрат қозонган; у ишқий лириканинг энг етук намуналари ҳисобланишга лойиқ ўнлаб ажойиб асарлари билан адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутди. Шоир лирикаси ёшу қари, аёлу эркак ғазалхоннинг, тингловчининг юрагидан мустаҳкам жой олиб, ўзига мафтун этади, уни ҳаяжонлантиради, ўйга чўмдиради, завқини келтиради. Машраб лирикасининг ана шундай ўзига тортиш кучининг, қалбларни тўлқинлантириш қудратининг сабаб-сирлари, бадий юксаклик даражасига кўтарилиш омиллари кўп ва хилма-хилдир.²

Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган 9968-рақамли қўлёзмада «Мабдаи нур», «Кимё» асарлари Машрабга тааллуқли эканлигини исботловчи далиллар бор. Бу манбадан ташқари «Тазкираи Фаҳмий», «Мунтаҳаб аттаворих» (Муҳаммад Ҳакимхон Тўра асари) ва Машраб замондоши, у билан бирга бўлган Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» асари гоятда қимматлидир.

Машраб ўзининг ғазал ва рубойларида илоҳий ишқни, Оллоҳга муҳаббатини жозибали тасвирлайди, лекин бир вақтда реал дунёнинг ишлари, ғам-ташвишлари, инсоний фазилатларга эга бўлиш, халқнинг аҳволини яхшилаш муаммоларини ҳам унутмайди.

Оташнафас шоир Бобораҳим Машрабнинг тақдири ниҳоятда мураккаб кечган. Турли даврларда унинг шахси турлича талқин қилинди. Машраб ижодини юзага чиқариш

¹ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан, 5-бет.

² А.Абдуғафуров. Ўзбек адабиёти тарихи, 257-бет.

учун, аввало, уни шаккок, худога ва руҳонийларга қарши кураш олиб борган шахс сифатида талқин қилишган. Машраб томонидан ёзилган «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарлари бошқа Машраб тахаллусли шахсга тааллуқли деб даъво қилинган. Бугунги кунга келиб бу асарлар яна Бобораҳим Машраб номи билан боғланмоқда.¹

Шу билан бирга шоир ижодини тадқиқ этувчилар томонидан унинг кўплаб шеърлари топилмоқда ва уларда Яратганга бўлган ҳамд, мадҳ мотивлари ифода этилганига гувоҳ бўлмоқдамиз.

Машраб шеърлятига хос асосий хусусиятлардан бири Оллоҳга бўлган ишқдир. Унинг сўфиёна шеърларида илоҳий ишқ дарди инсон изтироб ва аламлари, орзу-умидлари билан ҳамоҳангдир. Машраб таъкидлашича, одам зотининг асосий нуқсони «нафсу ҳирс балоси»га мубтало бўлгандир, бу нуқсони уни илоҳий фазилатлардан маҳрум этади, ахлоқан тубанлаштиради, ўткинчи майл-истакларни уйғотади, инсоний хислатлардан, ҳақиқат, маънавият ва маърифатдан йироқлаштиради. «Нафс аждаҳоси» комидан халос бўлганлар учун эса, фақат Оллоҳ — Ҳақдир, ҳақиқатдир. Шу боис инсон фақат Оллоҳни севиши, унга ошиқ бўлиши, комил инсон бўлишга астойдил интилиши, бу машаққатли йўлда барча уқубатларга чидаши лозим. Барча яхшилик, эзгулик — Оллоҳдандир, бинобарин уни севган киши ўз яқинларини, ота-онасини, эл-юртини, жамики яхши одамларни ҳам севади.²

У дин йўлидан чиқиб кетган, шариат қонунларига риоя қилмай, риёкорлик, муттаҳамлик, фирибгарлик, бузуқчилик билан шуғулланаётган дин вакилларини фош қилиб, уларни тўғри йўлга солмоқчи бўлади. Шоирнинг замондоши Исҳоқ Боғистоний «Тазкираи қаландарон» рисоласида Машрабнинг дин ва унинг вакилларига муносабатини жуда яхши тасвирлаб берган.

Фиқҳ олими ва адабиётшунос Абдулҳаким Шаръий Жузжоний фикрича, Машраб нафақат Ўзбекистон, балки бутун Туркистон ва Марказий Осиё худудида «ваҳдат»

¹ Маҳмуд Саъдий. Шоҳ Машраб қиссаси, 3-бет.

² Зухриддин Хусниддинов таҳрири остида. Ислон энциклопедия. «Ўзбекистон миллий энциклопедия» Давлат илмий нашриёти, Тошкент, 2004, 155-бет.

(бирлик, якка-ягоналик, танҳолик) ирфоний-фалсафий йўналишининг охирига намояндаси ҳисобланади. Ундан кейинги айрим шоирларда ушбу тамойил баъзан кўзга ташланса ҳам, кўпинча тақлид асосида бўлиб, чуқур ақидавий ва ғоявий негизга эга эмас.

Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижоди билан бир қатор таниқли олимлар, айниқса, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Файбулло Саломов, Ваҳоб Раҳмонов, Комилжон Исроилов, Жалолоддин Юсупов ва бошқалар узоқ муддат шуғулланиб, унинг шеърий тўпламларини тайёрлашган, таржимаи ҳолини ёзиб, китобхонларга тақдим этганлар. Айниқса Жалолоддин Юсупов томонидан интиқодий услубда тайёрланиб, муфассал сўнгсўзи ва луғатномалар билан 400 бетда нашр этилган «Меҳрибоним, қайдасан?» катта шеърий тўплами ўзига хос аҳамиятга эга. Таниқли олимлар Нажмиддин Комилов ва Файбулло Салом томонидан ёзилган сўзбоши ўз илмий таҳлили ва интиқодий томонлари билан Машрабнинг бадиий ижоди ва дунёқарашини яхши англаб олишга ёрдам беради.¹

Асар тўловчиси шоир асарларини ўз ичига олган 12 нухани солиштириб ўрганиб, мазкур тўпламни катта меҳнат ва узоқ муддатли саъй қўшиш билан тайёрлаган. Ж.Юсупов кўп жойларда шеърлардаги камчиликларни тузатишга уриниб, баъзан уларни қиёсий шаклда, баъзан мантиқий йўсинда ва баъзан ўзининг шахсий завқи, тушуниш ва таъбири асосида ислоҳ қилиб келган.

Лекин бу соҳада бажарилган ишлар етарли эмас. Ж.Юсупов ўзи ёзган сўнгсўзда «Машрабнинг ҳаёти ва айниқса бадиий меросини тадқиқ қилишдек шарафли, айтиб чоғда жуда мураккаб иш давом эттирилиши керак», деб таъкидлаган эди. Негаки, ҳануз Машраб шеърларида аруз вазнлари ва мазмун нуқтаи назаридан анча камчиликлар сақланиб қолган. Агар биз шоирнинг буюк иқтидори, илмий даражаси ва олий шеърий қариҳасини (истеъдод) назарда тутадиган бўлсак, мазкур камчиликларни (айримларидан ташқари) унинг ижодида табиий деб тасаввур қилишга ҳақли

¹ Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Тасаввуф ва инсон, 149-бет.

эмасмиз. Шунинг учун ушбу Ҳаллож ва Насимий йўлдоши, Ибнул — Арабий ва Жалолиддин Румий издоши ижодининг матнини тайёрлаб, ундаги ирфоний атамалар, талмийҳлар ва тарихий образлар, Куръон оятлари ва ҳадисларга тегишли ишоралар, арабча мисралар ва ибораларни изоҳлаб ўтиш, турли нусхалардаги сўзларни чуқур ўрганиш, топилган қарийна(аломат, нишона)ларга асосланиб қиёсий-мантиқий услубдан фойдаланган ҳолда камчиликларни тузатиш билан бирга, унинг дунёқарашини ҳар томонлама ёритиб бериш адабиётшунос ва тасаввуфшунос олимларимиз олдида турган буюк фахрли вазифа ҳисобланади.¹

Академик Воҳид Абдуллаев Машрабнинг ижтимоий-маънавий, тасаввуфий ва адабий мероси ҳақида ўз вақтида тадқиқот олиб бориб, шоир ижодининг ўрганилиш тарихи, унинг ғазалиётидаги исёнкорона ташбеҳлар, ишқий лирикасининг илоҳий жозибаси, шоир истеъдодидаги маҳорат ҳақида чуқур илмий изланиш қилган: «Адабиётшуносликда яқин йилларга қадар «Девонаи Машраб», «Мабдаи нур» ва «Кимё» номли асар Бобораҳим Машрабга нисбат берилар эди. Олимларимиз тадқиқотлари «Мабдаи нур» номли мистик асарнинг Бобораҳим Машрабга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини кўрсатди. «Кимё» асарининг Машрабга тааллуқли ёки тааллуқли эмаслиги ҳозирча аниқланган эмас. «Кимё» диний-афсонавий ҳикоялардан ташкил топган ва Машраб дунёқарашига мувофиқ келмайдиган тасаввуфий бир асардир. «Девонаи Машраб» («Девони Машраб»)даги шеърларнинг кўпчилик қисми эса, шубҳасиз, Бобораҳим Машрабнинг адабий меросидир».²

Юқоридаги фикр замонасозлик оқибатими ёинки ҳақиқат В.Абдуллаевнинг кузатишларими, лекин омма тугул, илм кишиларининг ҳам чалғиши муқаррар ҳодиса. Негаки, Машрабнинг ижод маҳсули бўлган «Мабдаи нур», «Кимё»нинг унга алоқаси йўқлиги айтилмоқда. «Девонаи Машраб»да шеърлар, Машраб ҳақида пайдо бўлган (ёки тўқилган) кўпгина ҳикоя ва латифалар билан бирга келтирилиб, асар гўё бир қисса шаклини олган. Асардаги

¹ Юқоридаги манба, 150-бет.

² В.А.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Тошкент, 1980, 143-бет.

кўпгина ҳикоя ва латифаларда Машраб халқларвар, адолатпарвар, золимларни фош этган қаҳрамон сифатида талқин этилади. Машраб тарки дунё қилган дарвеш деб тасвирланган ҳикоя ва латифалар, афтидан, ҳатто Машраб номи билан берилган айрим шеърлар Машрабни ва унинг ижодиётини сохталаштиришга интилган муҳолиф доиралар томонидан тўқилган. Шунинг учун «Девонаи Машраб»нинг нусхаларини чоғиштириб ўрганиш, Машраб шеърларининг аслини аниқлаш катта илмий ва маърифий аҳамиятга эга. «Девонаи Машраб» тўпламидаги шеърларни тематик-ғоявий хусусиятларига қараб шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Исёнкорона шеърлар.
2. Ишқий шеърлар.
3. Сўфиёна шеърлар.¹

«Девони Машраб»ларнинг ким томонидан тузилгани номаълум. У шоир ҳаётининг сўнгги йигирма йилида ҳамроҳ бўлган дўсти Пирмат Сеторий ёки унга маълум муддат ҳамроҳлик қилган Зиёвуддин Боғистоний томонидан ҳам тасниф этилмаган бўлса керак.² Чунки Пирмат Сеторий Машрабдан ўзига бир ажойиб девон қолганини сўзлайди ва ундан бир нусха кўчириб, Боғистонийга ҳам юборади. Унинг қўлидаги Машраб девонини кўчириб кўпайтириш ўрнига Машраб ҳақидаги узук-юлуқ фикрларга тўлиб-тошган бир асарни тузгани ҳақиқатга сира ҳам тўғри келмайди. Машраб девонига эга бўлган Боғистоний тўғрисида ҳам худди шундай фикрни айтиш мумкин. Бундан ташқари, девон Пирмат Сеторий томонидан тузилганида Машраб ҳаётининг сўнгги йигирма йили ҳақида ҳам маълумот берилган бўлар эди. Ваҳоланки, Пирмат Сеторий Машраб ҳаётининг охириги дамларигача у билан бирга бўлган, тасодифан ўлимдан омон қолган. «Девонаи Машраб»ларда эса Машрабнинг Наманганга келиши (Офоқхожа руҳсатидан сўнг), онасининг вафотидан кейин сафарга отланиши, у ерда мутаассиб руҳонийларни, Маҳмудбийни ва унинг аркони давлатини ҳақорат қилиши натижасида зиндонга ташланиши ва ниҳоят,

¹ Юқоридаги асар, 144-бет.

² М.Зокиров. Шубҳалар ўринлими? «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1982, 29 январь.

қатл қилиниши билан шоир ҳақидаги «маълумотлар» тугайди. Демак, Машрабнинг Наманганни тарк этганидан то Балх шаҳрига боргунича бўлган 20 йиллик ҳаёти воқеалари қиссаларга киритилмай қолган.

Академик шоир, ўзбек ва форс-тожик адабиётининг билимдони Фафур Фулом мазкур қисса ҳақида, шунингдек, Машрабнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида фикрлар билдиргани кўпчиликка маълум. Фафур Фуломнинг филология фанлари номзоди Асил Рашидов томонидан нашрга тайёрланган «Адабий-танқидий мақолалар»ида Машраб девонининг тузувчиси ҳақида қуйидагича маълумот келтирилган: «Бугун бизнинг қўлимизда мавжуд машҳур «Машраб девони» шоирнинг севгилиси Маҳвашхоним томонидан тўпланган ва тартибга солингандир. Шоирамиз Маҳвашхоним ўзбек адабиёти тарихи учун қилган бу азамат хизмати эвазига яна ўша Наманган диндорлари томонидан сочи қирқилди — гисубурида қилинди».¹ Афсуски, бу маълумотларни Фафур Фулом қаердан ва қайси манбалардан олгани биз учун равшан эмас, — деб ёзади Ж.Юсупов.

Фафур Фуломнинг «Момойи Гису Набурида» («Сочи қирқилмаган момо») очеркини кўздан кечирамиз. Унда келтирилишича, Бухоро амири амир Насрулло қочиб кетаётган Нодирабегимнинг ўғли Маъдалихонни ушлаб келиб, ўлдиради. Ҳаммани ўлдиргач, унинг 14 ёшли ўғли Муҳаммадаминни — Нодирабегимнинг набирасини жаллод ўлдираётган пайтда Афғонбоғ саройи эшигидан ялангоёқ, паришон соч, қариб қолган Нодирабегим чиқади ва набирасини ўлдирмасликни сўрайди.

Амир Насрулло жаллодларга: бу гису бурида, набираси билан баравар, секин-секин ўлдирилсин! — деб фармон беради. Секин ўлдирилган Нодира ва набирасини кўмишга бир ҳафтагача рухсат берилмайди.

Фафур Фулом йирик тадқиқотчи олим. У жуда кўп Шарқ қўлёмаларини билган ва улардан фойдаланган. Машрабнинг онаси Салимабиби Ховарий (Ховар: Шарқ, кун чиқишни англатади) тахаллуси билан шеърлар битган шоира экани исботини топган.

¹ Фафур Фулом. Адабий-танқидий мақолалар. «Фан», Тошкент, 1973, 56-бет.

Ғафур Ғулом «гисубурида қилинди, сочи қирқилди» деган Маҳвашхоним — Машрабнинг севгилиси эмас, балки унинг ягона синглизидир. Моҳибадр — Маҳваш Машраб девонини тартибга келтириб, бизга мерос қолдирган, деган хулоса — Ғафур Ғулом хулосаси тўғрига ўхшайди. Сабаби Маҳвашхоним шоира бўлган ва касалга чалиниб, Машраб онаси ўлганда келиб, унинг қабрида бир неча кун йиғлаб, зиёрат қилиб ўтирганда «киши бандаси» сингил оғир дарддан азоб чекаётган эди. Эҳтимол, Машраб девонини тузган ва уни халққа тўхфа қилган Маҳваш мутаассиб диндорлар томонидан гисубурида қилинган бўлиши мумкин. Чунки Машрабнинг янги топилаётган ғазаллари ўша дастлабки девонда йўқ. Буни қандай изоҳлаш мумкин?

18-20 йил ватандан четда юрган Машраб ҳаёти ва ижодидан унинг жазоланган ва эрта ўлиб кетган синглиз Маҳваш хабарсиз қолиши табиийдир.

Қатъий хулоса шуки, ҳамма тадқиқотчиларнинг бошини қотираётган ва ким томонидан тасниф қилингани номаълум бўлган «Девони Машраб» куллиёти шоирнинг танҳо оқила синглиз Маҳваш томонидан тузилгани аниққа ўхшайди. Машрабнинг хоксор ва некбин синглиз Моҳибадр — Маҳваш камтарона хизмати — бу девонни тузганда бирон жойга ўз исмини битмаган ва иддаода бўлмаган бўлса керак.

Ж.Юсупов томонидан тайёрланган ва нашр этилган «Меҳрибоним, қайдасан?» Машраб шеърляти мажмуасига «Девони Машраб» асос бўлган.

Адабиётшунос, Машраб ижодининг тадқиқотчиларидан бири А.Абдуғафуров шоир меросининг турли муаммолари ҳақида қуйидаги фикрларни айтади:

Шоир меросининг мундарижаси ва ҳажмини белгилаш, асарларининг аслий ёки аслига яқин матнларини тиклаш — энг муҳим ва мураккаб масалалардан биридир.

Афтидан, шоир ўз асарларини тартибга келтириш, девон тузиш учун унчалик қайғурмаган. Бу жиҳатдан унинг ҳаёти ва ижодини баён этувчи манқабани — қиссага мана бу лавҳанинг кириб қолиши тасодифий бўлмаса керак:

«Шоҳ Машраб айтган сўзларини йиғочга битиб, ташлаб қўяр эдилар. Ёркенд ҳокими охунднинг шогирдлари айдилар:

— Шоҳ Машрабдин бир китоб қолса, яхши бўлур эрди. Охунд Машрабга мурожаат қилиб:

— Тақсир подшоҳим, Сиздин бир китоб ёднома қолса дермиз!

Машраб айдилар:

— Охуним, китоб қолмағай дерман. Агар мандин китоб қолса, аҳли муҳаббат хароб бўлурлар! — деб китобларини ўтқа ташладилар». Қандай бўлмасин Машрабнинг ўз ёзмишларини кўплаб ёки девон ҳолида тўплагани хусусида бирор маълумот йўқ. Ҳанузгача шоирнинг қандай ва қанча асар ёзгани, қайси адабий жанрларда қалам тебратгани аниқланган эмас.¹

Машраб адабий меросининг ҳажми, мундарижаси, жанр хусусиятлари ҳали етарли даражада тўпланган ва ўрганилган эмас. Машрабнинг ҳали нашр этилмаган етмишдан ортиқ ғазаллари топилгани ҳақида хабар ва бир неча намуналар босилгани бу соҳада ҳали кўп ишлар қилиш кераклигини кўрсатади.²

Тўғри, жаҳонгашта, дунёнинг деярли ярмини саёҳат билан кезиб, мазлум халқ оммаси аҳволидан бохабар Машраб ижодиёти, унинг ҳар ерда қолиб кетган шеърий мажмуа намуналарини тўплаш хийла мураккаб ва мушкул ишдир. Шундай бўлса-да, заҳматкаш Машраб фидойиси Ж.Юсупов ўзининг камтарона меҳнати, иддаосиз саъй-ҳаракати туфайли Ўзбекистоннинг кўплаб кутубхоналарида ўтириб, унинг ижодиётига мансуб бўлган қўлёзмаларни — шеърий мажмуаларни тўплаб, мингдан кўпроқ ҳали ҳеч жойда эълон қилинмаган шеърларни эълон қилаётир.

Ёш адабиётшунос олима, Машраб тадқиқотчиси Дилоромхон Ҳамроева «Бобораҳим Машраб ғазаллари поэтикаси» мавзуида миллий адабиёт тарихи доирасида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиб, машрабшуносликка ҳисса қўшди. Олима Машраб ижодининг турли қирраларини чуқур ўрганишга ҳаракат қилган, унинг поэтик маҳоратини чуқур таҳлил этган. У бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: Машраб адабий мероси ўзбек адабиёти

¹ Абдурашид Абдуғафуров. Қалб қаъридаги қадриятлар, 155-бет.

² И.Абдуллаев. Машраб ва Мабдаи нур. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991, 12 апрель.

тарихида ўз мавқеига эга. Машраб шеърляти мумтоз адабиётнинг энг илгор анъаналари заминида шаклланган. Айни пайтда, у ўзига хос моҳият ва жозибага эга шеърлят. Шоир ижодида Аҳмад Яссавий, Ҳофиз Шерозий, Жалололдин Румий, Лутфий, Имомиддин Насимий, Алишер Навоий, Шавкат Бухорий, Ҳилолий, Табризий шеърлятининг таъсири кўринади. Машраб ижодини шартли равишда уч босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич. Наманган адабий муҳотида шаклланган Машраб лирик шоир сифатида кўзга ташланади. Унинг шеърларида инсоний туйғуларнинг теран ифодаси, ўзига хос бир завқ, тугёнлик устунлик қилади.

Иккинчи босқич. Машраб ижодига Қашқар адабий муҳоти ҳам катта таъсир ўтказган. Тасаввуфий истилоҳларнинг Машраб шеърларига чуқур кириб бориши, Жалололдин Румий, Ҳофиз Шерозий, Лутфий, Алишер Навоийнинг ирфоний ғояларига эргашиб шу даврларга тўғри келади. Машрабга замондош Навбатий, Хароботий, Ҳирқатий, Залилий, Гумном, Арший каби шоирлар ҳам Навоийнинг «Кошки», «Айт», «Бор», «Оқибат», «Келмади» радифли бир неча ғазалларига баҳсма-баҳс назира ёзган. Демак, Алишер Навоий ва Бобораҳим Машраб ижодида бу қадар яқинликнинг вужудга келиши бежиз эмас. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, Машраб — инсонпарвар, маърифатпарвар шоир.

Учинчи босқич. Офоқхожа даргоҳини тарк этгач, Машраб қаландар либосида дунё кезган. Турли халқлар маданияти, адабиёти, таълимоти билан танишган. Жумладан, Имомиддин Насимий ҳаёти ва ижодининг Машрабга таъсири беқиёсдир. Насимий шеърляти Машрабни Мансур Ҳалложга яна ҳам яқинлаштирган, ундаги мажзубликни орттирган. Унинг айрим шеърлари шатҳ ҳолининг ифодасидан иборатдир. Машраб ва Насимий шеърлятидаги энг катта ўхшашлик руҳият таъсирида, лирик қаҳрамоннинг самовий ҳисларга йўғрилган руҳонияти гўзалликларини очиб

беришда кўзга ташланади. Бир сўз билан айтганда, ушбу босқичдаги Машраб — руҳоният куйчиси.¹

Бобораҳим Машраб ўзбек классик адабиётининг порлоқ юлдузларидан бири сифатида асрлар оша ўзидан таратган нур билан қалбу руҳимизни ёритиб, ўз ёқимли шеърлари билан халқимизга манзур бўлиб келмоқда. У ҳам сўфий, ҳам лирик ва файласуф шоир, айти ҳолда инсонсевар мутафаккир ва эркин тафаккур яловдори, адолатсизликка қарши курашчи, фидойи йўлчи эди.

Машрабнинг ижоди кўп қиррали. «Фараз кавну мақомдан ишқ эди, не кону не жавҳар», у ҳақиқий ошиқ, ишқ ўтида куйиб кул бўлган шоир. Руҳининг уммонида ишқ тўлқинланиб туради, алангали ҳис ва ҳаяжонларни юракка сиғдирилмай, сўз орқали ифода қилмоқчи бўлади. Лекин бу туйғулар шунча алангали, ниҳоясиз ва сонсизким, лафз, калима ва иборалар қолипига сиғмайди, шеър вазни унга торлик қилади. Шу сабабли у ҳам баъзан Жалолиддин Румий сингари анъаналар чегарасидан чиқиб, ниҳоят ширин, ёқимли ва содда иборалар билан ўз ҳис-ҳаяжонларини ифодалаб «минг маънини бир нуқта билан мухтасар эттим», — дейди.²

Замон ва замин дардини ўзида сиғдирган Бобораҳим Машраб халқ ичида юриб, ҳақсизлик ва жаҳолатга қарши исён қилади. Аммо унинг исёни, олимларимиз ёзиб келганидай, феодал тузумга ёхуд дин ва худога қарши исён эмас, балки, аксинча, динни шайтоний нафсга қурбон қилган, мунофиқ ва порахўр, таъмагир кишилар, уларнинг ҳамтовоқлари бўлган ўзга «аҳли бадкирдор»ларга қарши исён эди. Агар тасаввуфий нуқтаи назардан янада чуқурроқ олиб қарайдиган бўлса, бу дунёнинг ўзига, барча нокасликлар, ишқсизлигу илоҳсизликлар жамулжамига қарши норозилик исёнидир. Шу учун ўз руҳининг аршга кўтарилгани, кайҳоний парвозидан ҳайратланувчи Машраб, айти вақтда фалак зулмидан, «бахти қаролар подшоҳига» айлангани, «жафодан монанди дол» бўлганини айтиб нолийди, зоҳирни

¹ Ҳамроева Дилором Юнусовна. Бобораҳим Машраб ғазаллари поэтикаси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати.

² Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Тасавуф ва инсон, 139-бет.

кўриб, ботинни англамайдиган калтафаҳм шайхлар, ҳаром ва порадан ҳазар қилмайдиган муллоларни ҳажв остига олади, соф «заминий» шеърлар битади:

*Тинмайин юрдум бу ғам даштида ҳайронлик билан,
Охир умрум ўтти, сад афсус, нодонлик билан.*

*Бир гули шодим очилмай бахт гулистониаро,
Ҳайф умрум оқибат ўтти паришонлик билан.*

*Баски илму ҳоли қолнинг йўлида қилсанг амал,
Ушбу муллолар бари бухлу ҳаводорлик билан.*

*Неча мулло илм ўқуб, роҳи шаётинни топиб,
Чун рибоу ришвани ерлар хўшдорлик билан.*

*Рост сўз айтсанг аларга зарра қилмаслар қабул,
«Куфр айттинг!» деб урарлар неча озорлик билан.*

*Машрабо, ҳар бир сўзунгдур гавҳари қимматбаҳо,
Айтма бу сўзларни ҳар нокасга нодонлик билан.¹*

Машрабдаги комил эътиқод, илоҳ ишқи билан чўғланиб, ловиллаб турган виждон ҳақиқатни рўйи рост айтиб, разолат аҳлини фош қилишга қудрат ва журъат берган. Зотан, у оддий қаландар эмас, балки улуғ шоир-қаландар, бир томондан, девона авлиё, иккинчи томондан дўсти қадрдон, ҳамдард инсон эди. Шунинг учун унинг шахси ҳам, ашъори ҳам тарихда фавқулудда ҳодисадир. Бу фавқулудда шахс инсон тийнати ва тақдирига хос улуғ бир зиддиятли фожеани теран англаб етди ва бу дард унинг шеърининг борлиги, моҳиятини белгилади.²

Машраб лирикаси ўта таъсирчандир. Унинг ғазаллари, мухаммас ва мураббаълари китобхонга янги-янги ҳис-туйғулар бахш этади, тўлқинлантиради. Бунинг сабаблари, биринчи навбатда, халқнинг дилига ва руҳига мос ва хос

¹ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан, 129-бет.

² Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Тавҳид асрори, «Ўзбекистон», Тошкент, 199, 134-бет.

мазмунда бўлса, иккинчидан, шу мазмунга мувофиқ шакл гўзаллигида, гоят самимийлигида, мусиқийлиги ва жонлилигида, ўйноқилиги ва жарангдорлигида, тасвирий воситаларнинг ранг-баранглиги ҳамда табиийлигида, бир сўз билан айтганда, бадиий етуклигидадир. Машраб туб маънода сўз санъаткоридир. Унинг мисралари мантиқан равшан, у ҳар бир сўзни чертиб кўради, тежаб ишлатади ва натижада мисралар, байтлар ягона бир бирикма даражасига кўтарилади:

*... Кунда юз минг жабр қилсанг, ўргулай,
Кўй қадам ғам юкини бардошима...*

*Машраби девонани ҳайрон этиб
Не сабабдин келмадинг бир қошима?!¹*

Машраб ижодининг асосий йўналишини унинг халқчиллиги белгилайди. Унинг ўзи ҳам халқ оммаси каби ҳаёт кечиради, халқ орасида юради ва булар ҳаммаси унинг ижодига ижобий таъсир қилади. У оддий одамларнинг — қийин ҳаёт кечираётганларнинг ахлоқи, виждони соф эканлигини ва бу жиҳатдан уларнинг ҳар қандай дин арбоби, амалдорлардан устун эканлигини кўрди ва тушунди. Шунинг учун уларни бадахшон лаълисига, золимларни эса қора тошга ўхшатиб, фахр билан куйидаги байтларни ёзган эди:²

*Муддаи марди худодин ўзини тутса баланд,
Қаро тош ёқут ўлуб, лаъли бадахшон бўлмас.*

*Машрабо, гар сени ҳижрон ўқи минг пора қилур,
Ғам ема, лаъл неча порадура арзон бўлмас.*

Ёзувчи Ҳамид Фулом Машраб таваллудининг 350 йиллиги муносабати билан «Машрабга дебоча» номли мақола ёзган. Унда айтиш жоизки, ёзувчи Машраб устози Офоқхожага нисбатан салбий муносабатда бўлиб, уни

¹ Машраб. Нашрга тайёрловчи А.Абдуғафуров, 10-бет.

² А.Ҳайитметов. Ҳаётбахш чашма. Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974, 158-бет.

тажовузкор эшон деб атаган. Бугунги кунда ёзувчининг бу фикрларига кўшилиб бўлмайди. У Машрабнинг Сайрамга, Яссига ва Хўжандга келганлиги ҳақида тўхталади: «Бобораҳим Машраб аввал Сайрамга келиб, Хўжа Аҳмаднинг ота-оналари Шайх Иброҳим ва Қорасоч она мақбараларини зиёрат қилади. Шундан кейин йўлида давом этиб, Ясси — Туркистонга етиб келгач, Амир Темур Кўрагон курдирган улуғ мақбара ҳужраларидан бирига кўнади».¹

Бобораҳим Машраб ўзи ҳаёт вақтидаёқ фақат Туркистонда эмас, балки ,утун мусулмон Шарқда инсонпарвар, халқчил шоир сифатида донг чиқарди. Биз унинг қадами етган ҳар бир масканда алоҳида эъзоз ва эҳтиром билан кутиб олинганини, олимлар ва шоирлар анжуманининг гули бўлганини, ғазаллари ҳофизлар томонидан севиб куйланганини яхши биламиз. Шоир узоқроқ яшаган Наманган, Қашқар, Туркистон (Ясси)дан ташқари, унинг Хўжанд ва Бухорода олимлар, шоирлар, ҳатто аркони давлат мажлисларида жўшқин маърузалар қилганлиги, мушоира, мусоҳабаларда ҳамиша ғолиб чиққанлиги бир қанча хотираномаларда қайд этилган.

Шундай бир ривоят бор: Хўжандда, қаландар-дарвишлар анжуманида ўзига хос мусобақа ўтказилган эмиш ва бу мусобақа ғолиби — сўзи, нафаси ўткир, «қувваи жазава», яъни ваъзхонликда бетакрор, мантиқда беназир Бобораҳим Машрабга «Шоҳ Машраб» деган улуғ ном берилган эмиш. Машрабдаги фикрий ва шеърий жасорат беназирдир.

А.Абдуғафуров кейинги мақолаларида Машраб шеъриятидаги диний истилоҳлар ва қарашлар, Офоқхожанинг Машрабга бўлган ёндашувини тўғри изоҳлаб, шарҳлай олган: Офоқхожа билан Машраб ўртасидаги муносабатлар асло ғоявий душманлик тарзида кечмаганлигини — у ўз ҳаётини, барча фазилатларини, ҳатто «ҳар нафаси»ни пирининг шарофатидан, деб очик-ойдин таъкидлайди.²

*Ҳар нарсаки, манда бор бўлди мадад Офоқхожам,
Бўлмаса бир қуруқ ёғоч, даштеда кўҳсор ўзум.*

¹ Ҳамид Фулом. Машрабга дебоча. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990, 3 август.

² А.Абдуғафуров. Қалб қаъридаги қадриятлар, 162-бет.

Машраб ижоди таҳлил қилинганда, у ҳақдаги қиссаларга, уларнинг турли вариантларига, ривоят ва афсоналарда шоир шахсияти, унинг ижодига мансуб шеърларнинг қиссаларга сингдириб юборилганлигига эътиборни қаратамиз.

«Қиссаси Машраб» халқ насрининг энг гўзал намуналаридан биридир. Машраб ҳаёти ва ижоди «Қиссаи Машраб», «Девона Машраб», «Шоҳ Машраб», «Ғазали эшони шоҳ Машраб», «Эшон Машраб», «Эшон шоҳ Машраб», «Эшони шоҳ Машраби девонаи Намангоний», «Мухаммаси шоҳ Машраб» каби турли номлар остида инқилобга қадар китобат қилинган бўлиб, машрабхонларнинг энг севимли асари сифатида катта шуҳрат қозонган.

Ривоят ва афсоналар халқимизнинг Машраб шахсияти ва ижодига беқиёс меҳрининг тимсоли. Бинобарин, «Қиссаи Машраб» шоир тўғрисидаги халқ ривоятлари ва афсоналарнинг Пирмат Сеторий томонидан жамланиб, бадий жиҳатдан қайта ишланган ва китобат қилинган намуналаридир. Шоир ўзи ҳаётлик вақтидаёқ унинг дилрабо ғазалларини ҳофизларимиз севиб куйлашгани сингари, «икки жаҳонга сиғмаган» соҳиби ишқнинг фаройиб ҳаёт йўли, муқаддас қадамжолар ва азизлар остоналарида зиёрат қилиб юрган бузруквор шоир — қаландар тўғрисидаги ҳикоялар оғиздан-оғизга ўтиб, эл орасида ривоятлашиб, Машраб номи тилларда дoston бўлиб кетган. Кейинчалик эл орасида тарихий наср намунаси сифатида оммалашиб улгурган бу ривоят ва афсоналар халқ оғзаки ижодининг маҳсули бўлиб, бизгача асосан оғзаки ва ёзма манбалар орқали етиб келган. Ровийлар бу шоир ҳақидаги ривоятларни севиб сўйлаганлар, ўзининг бутун умрини ҳақиқатга етишиш йўлида азият чекишга сарфлаган Машрабнинг бевафо оламда маънавий тубанлик, разолат, ақлий нажосатга ботган инсонларга — подшодан ортиб қозигача, сохта олиму вафосиз обидгача, ўғридан тортиб нобоп деҳқонгача бўлган нафрат-ғазоби, Ҳақ ишқи йўлидаги собит иймони, адлпарвар, одампарварлиги эл-улус орзу-умидларининг ифодаси янглиғ тобора мажозийлашиб, афсонавийлашиб борган.¹

¹ М.Жураев, С.Рафъиддин. «Қиссаи Машраб» хусусида Қиссаи Машраб, «Ёзувчи», Тошкент, 1992, 3-бет.

Фитратнинг «Машраб» номли тадқиқоти 20-йилларнинг охирида Машраб шахси ва ижоди ҳақида нотўғри тасавурлар кенгайган бир пайтда яратилди. Вяткин, Фафур Гулом ва бошқа кишилар шоирни «Икки Машраб»га ажратишга уриниб, унинг «Мабдаи нур» асари билан тасаввуфий шеърларини бошқа Машрабга «инъом» қилаётган бир пайтда бундай илмий кашфиётлар нотўғри эканини кўрсатиб берган мақоладир. Шунинг учун ҳам у машрабшуносликда то ҳозирга қадар ўз кучини йўқотмаган чуқур тадқиқот саналади.¹

Мақолада Машраб ижодининг ўрганилиш тарихи, унинг қаландарлик тариқатини қабул қилиши, шоир асарлари ҳақида сўз боради. Унинг биз учун қимматли томони шуки, Фитрат Машраб асарлари бўлган «Мабдаи нур», «Кимё» асарларини ҳақиқий наманганлик мутасаввуф шоирга тегишли эканлигини исбот этади: «Унинг бу кун бизга маълум бўлган асарлари мақоматида унга нисбатан берилган шеърлар, 1906 нчи йилда Қозонда босилган «Боқирғон китоби»да Машраб тахаллусли парчалар ҳам Машрабга нисбатан берилган «Мабдаи нур» ва «Кимё» исмли манзуб китоблардан иборатдир. «Боқирғон китоби»даги ўн парчанинг шул бизнинг Машрабнинг асарлари экани манқаб китобидаги шеърларни текширганимизда қатъий суратда онглашилди. Ундаги шеърларнинг ҳаммаси оз-кўб ўзгаришлар билан манқабда мавжуддир. Шунинг учун биз тўппа-тўғри манқабдаги шеърлар ҳақида гапирамиз: манқабанинг Машраб томонидан эмас, унинг муриди ё муридининг муриди бўлган бир киши томонидан афсонавий ва хаёлий бир шаклда тартиб қилинғони бўлган гап».²

Фитратнинг хабар беришича, «Мабдаи нур» Румийдан таъсирланиб ёзилгандир. Жалололдин Румий «Маънавий маснавий»сини форс тилида ёзган бўлса, Машраб унга эргашиб «Мабдаи нур»ни туркий тилда ёзган. Фитрат бу ҳақда шундай дейди: «Энди Машрабга нисбат берилган «Мабдаи нур» китобига кўчайлик. 1912 йилда Бухорода тош босмада босилган бу китоб машҳур Жалололдин Румийнинг

¹ Б.Дўстқораев. Машраб, изоҳлар. Абдурауф Фитрат. «Маънавият», Тошкент, 192-бет.

² Абдурауф Фитрат. Танл.асарлари, 94-бет.

маснавийсига ўзбек тилида шарҳ каби ёзилгандир. Жалолиддин Румийнинг маснавийсидан баъзи байтлар олинган. Ҳар байтнинг форси(й)ча матнидан кейин айна вазнда ўзбекча манзум шарҳ бошланадир. Шарҳда Жалолиддин Румийнинг сўфиёна рамзлари изоҳ этилади. Ондин кейин сўзнинг боришига муносиб бир-икки ҳикоя берилди. Аксарият эътибор билан бу ҳикоялар машҳур сўфиларнинг ҳаётларидан олинган ёхуд шуларнинг ҳаётига боғланган бўлади.

Ҳикоядан кейин шул ўринга муносиб ўзбекча ғазал келди. Ғазалларнинг охири мисраъида «Машраб», «Мабдаи нур» сўзлари барабар юради. Фикримча, бу китоблар «Мабдаи нур» аталиши ҳам шунинг учун бўлса керак. Ғазалдан сўнгра яна Румийнинг маснавийсидан бир байт берилиб, юқоридаги тартиб билан давом этилади. «Мабдаи нур» китоби уч жилд бўлуб, «Маснавий»нинг 1-2-3-жилдларига боғланган. Машрабнинг манқабдаги ғазалларидан бир қисмида кўрилган ҳаяжон «Мабдаи нур»даги ғазалларда йўқ. Умуман, «Мабдаи нур»даги ғазаллар сўфиёна насихатлардан, йиғлашга ташвиқ, ўлумдан кўрқитиш каби мазуларга бағишланган.

Масалан: Худо йўлида йиғлаш кераклиги ҳаққида Румийнинг шу форси(й)ча байтини олади:¹

*Раҳматам мавқуф он хуш гузиҳо аст,
Чун гирст аз баҳри раҳмат мавж хост.*

ва шуни тубандагича изоҳ қилади:

*Йиғла ҳар соатки жонинг борича,
Зикри ҳақ айткин забонинг борича.
Сан бу давлатхонада дам ўлтурма,
Қил ёқангни чок беғам ўлтурма.*

Фитратнинг ёзишича, Вяткин «Мабдаи нур» асарига шубҳа билан қараганлиги, у эҳтимол бошқа Машрабга доир асар бўлиши мумкин деган фикрни ўртага ташлаганлигини

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 102-бет.

гумон қилганлиги учун уни танқид қилган: «Эмди бу китоб Машрабникими, йўқми деган бир масъаланинг устида бир оз турайик. Профессор Вяткин «Мабдаи нур» китобининг маълум манқабадаги Машрабники эканига шубҳа қиладир. «Мабдаи нур»даги шеърлар билан манқаба орасида Машраб исмидан бошқа ҳеч бир ўртоқ нарса йўқдир. «Мабдаи нур»нинг бошқа бир Машрабники бўлмоқ эҳтимолини тақдим қиладир. 17 нчи асрнинг охирлари билан 18 инчи асрнинг бошлари орасида ёзилган «Мабдаи нур» бу асарларда Машраб исмли тарихий бир одам борлиғига шубҳа қолдирмайдир. П.Вяткин мана шу тарихий Машраб билан манқаба қаҳрамони бўлган Раҳим бобо — Машрабнинг бир киши эканини оча олса эди, бу даврда яна афсонавий бир Машраб ўйлаб чиқаришга лузум қолмас эди, албатта»¹.

Вяткиннинг кечирилмас хатосини, ҳақиқий Машрабнинг асари бўлган «Мабдаи нур»нинг бошқа Машрабга доир деган тахминини йўққа чиқариб, «Мабдаи нур»даги ҳар бир воқеалар тафсилотини муфассал ўрганган Фитрат холисона фикрларни айтган. Шу билан бирга Машрабнинг тарихий шахс эканлигини, манқаба қаҳрамони бўлган Машраб томонидан бу асар ёзилганлигини, «Девонаи Машраб» ва «Мабдаи нур»даги шеърлар бир хил услубда эканлиги, Офоқхожанинг наманганлик муридидан бошқа Машраб исмли муриди йўқлиги, бу асар Румийнинг маснавийсига жавобан ёзилган деган фикрларни ўртага ташлаб, алҳол «Мабдаи нур» Бобораҳим Машраб қаламига мансуб асар эканлигини ишонарли исбот этган: «Биз, зотан, «Мабдаи нур»га қарамасдан, манқаба қаҳрамони бўлган Раҳим бобо — Машрабнинг тарихий бир шахс эканлигини исбот қила олдиқ. Эмди «Мабдаи нур»нинг ҳам шу Раҳим бобо — Машраб томонидан ёзилганини исбот қиламиз:

а) «Мабдаи нур»нинг тили манқабадаги шеърларнинг тили билан бирдир;

б) Маориф комиссарлиги ихтиёрида бўлган муфассал «Девонаи Машраб» китобида тўрт-беш парча маснавий борки, услуби ҳар жиҳатдан «Мабдаи нур» услубининг айнидир;

¹ Фитрат. Танл.асарлар, 103-бет.

в) Офоқ Хўжа муридлари орасида Жалолиддин Румийнинг маснавийсини ўзбекча шарҳлаб юришга айрича аҳамият берилган. Мажзуб Намангоний ўзининг «Тазкират ул авлиё»сида Офоқ Хўжа муридларидан қашқарлик Мақсуд Хожанинг ҳам «Маснавий»ни ўзбекча шарҳлаб, дарс бериб юрганини махтаб ёзадир. Машраб ўзига ҳам Жалолиддин Румийнинг таъсири бўлганини юқорида кўрган эдик. Зотан, Жалолиддин Румийдан таъсирланган Машрабнинг ўз доирасининг талабиға мувофиқ маснавий шарҳи ёзиши қадар табиий нарса йўқдир;

д) буларнинг устида бир «Мабдаи нур» эгасининг Офоқ Хўжанинг муриди бўлганини ҳам хабар берсак, иккала Машрабнинг бир одам эканига ҳеч кимнинг шубҳаси қолмаса керак.

Бухорода босилган «Мабдаи нур»нинг 302-саҳифасида:

Имонинг равнақи соҳиб дуони қийматиндадир

мисраъи бошланган бир ғазалнинг охирида шу байт бор:

Етушти Машраб ўшал кони Мабдаи нурға,

Валиий Хожаси Офоқ шоҳни ҳурматиндандур.

Бу эса Офоқ Хўжанинг муриди эканини, яъни манқабա қаҳрамони бўлган Раҳим бобо Машрабнинг ўзи эканини очиқ кўрсатадир».¹

«Мабдаи нур» асари ҳақида илк мулоҳаза юритган адабиётшунос М.Зокиров шундай фикрларни баён қилади: «Мабдаи нур» асосан Жалолиддин Румийнинг «Маснавий»си таъсирида ёзилган. «Мабдаи нур» қуйидаги тартибда битилган: асарнинг бошланиш қисмида Жалолиддин Румийнинг «Маснавий»сидан илк байт олинган ва шу илк байт шарҳи сифатида кириш қисми ёзилган. Бундан кейин шу «Маснавий»дан турли байтларни сайлаб олиб бир қисмнинг бошланмасига битилиб, ундан кейин Машрабнинг ўзи шу байтларнинг шарҳи сифатида турли диний афсонавий, ахлоқий ҳикоятларни берган.

¹ Абдурауф Фитрат. Танл.асарлар, 104-бет.

«Мабдаи нур» 176 та диний, афсонавий, ахлоқий ҳикоялардан, 30 та таълимий парча, 35 та ғазал, 2 та ўзбекча, 1 та арабча мустазоддан иборат».²

«Мабдаи нур» ҳақида илмий мунозара давом этар экан, уларни бартараф этиш, баҳсларга холисона чек қўйиш мақсадида бугунги кунда марҳум машрабшунос олим Исмадуллоҳ Абдуллоҳнинг «Тафаккур» журналида эълон қилинган айрим адолатли қайдларини келтиришни домла руҳонияти олдидаги бурчимиз деб билдик. Эҳтимол, бу домланинг «Мабдаи нур» ҳақидаги охириги хулосаси ва сўнги мақоласи бўлса керак. Чунки у киши «Мабдаи нур» Машрабга тегишли асар эканлигини исботлаш учун кўп тер тўқди, чала бўлса-да, уни нашр этди. (Мен Машраб тадқиқотчиси сифатида «чала» сўзини истиҳоласиз ишлатдим, негаки, заҳматкаш олим, хатирчилик Жалололдин Юсупов «Мабдаи нур» матнини нашрга тайёрлашда олдинги нашр даҳшатли хатоларга тўлиқлигини, Машрабга ҳурматсизлик шу даражада совуққонлик ва чала-чулпалик билан «бажарилган»лигини исботлаб берди. Таъкид: — М.Ҳ.) Исмадуллоҳ Абдуллоҳ мақола номини «Файри илм шарпаси» деб тўғри қўйган. Домлани мазкур мақолани ёзишга ундаган ҳол филология фанлари номзоди Мўминжон Сиддиқовнинг «Тафаккур» журналининг 2003 йил 4-сонида босилган «Мабдаи нур» муаллифи Машрабми?» мақоласи туртки бўлган.

Исмадуллоҳ Абдуллоҳ мазкур мақоладаги фикрга қатъий эътироз билдириб, муаллифни бирон-бир манбага таянмай, ишончли далил келтирмай, асосиз даъволарига шундай муносабат билдириб, «Мабдаи нур»нинг Машраб асари эканлигини исботлайди:

1. Фитрат «Мабдаи нур»нинг Машрабга тааллуқли эканлигини исбот этган. (Уни биз ҳам юқорида шарҳладик. Таъкид: — М.Ҳ.).

2. ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланаётган «Мабдаи нур» қўлёзмаларидан 9 таси илмий тавсиф қилиниб, «Собрание восточных рукописей АН Уз ССР» фихристига киритилган (Тошкент, 1954, Т. II, №1554-1562).

² Бобораҳим Машраб. «Мабдаи нур», «Фан», Тошкент, 1994, 7-бет.

В.Беляев, А.Кононов, Н.Миклухо-Маклай, А.Молчанов, А.Семёнов каби йирик шаршунос олимлар тузган бу фихристонда «Мабдаи нур» Бобораҳим Машраб асари деб кўрсатилган.

(Жалолиддин Юсуповнинг шахсий кутубхонасида «Мабдаи нур»нинг 19 (ўн тўққизта) турли шахарларда чиққан кўлэзма нусхалари мавжуд, бу эса бошқа кутубхоналаримизда йўқ. Таъкид: — М.Ҳ.).

3. «Мабдаи нур»нинг 1866 йили кўчирилган, ҳозирда Шарқшунослик институтида сақланаётган 3786-рақамли кўлэзмаси муқаддимасида «Мулло Раҳимбобо девонаи Наманганий ал-машҳур, мулоққаб ба Машраб» дея эътироф этилган.

4. Фафур Фулом «Мабдаи нур» муаллифи деб атаган Ҳофиз Рўзибой 1840 йили вафот этган, у Машрабдан юз йил кейин туғилган, русларнинг Ўрта Осиёга босиб келиши гувоҳи бўлган.

5. Шарқшунослик институтида сақланаётган 9968-рақамли кўлэзда Машрабнинг «Алифни дилга жо қилмоқни бисмиллоҳдин ўргандим» деган машҳур мисраси билан бошланадиган ғазали ҳам (124-варақ) «Мабдаи нур» Машраб асари эканини тасдиқлайди.

6. «Мабдаи нур»даги ғазаллар сўфиёна руҳи, тили, бадийий услуби ва мазмуни жиҳатдан Бобораҳим Машраб қаламига мансублигига шубҳа қолдирмайди.

7. «Мабдаи нур»да учрайдиган «девона», «телба», «шоҳ» сўзларини фақат Бобораҳим Маршаб ўзига нисбатан ишлатган ва шундай номлар билан шуҳрат қозонган».¹

«Мабдаи нур» Бобораҳим Машрабга тааллуқли асар эканлиги илмий жиҳатдан асосланган.

Машраб ижодида унинг «Мабдаи нур» ва «Кимё» номли шеърый асарлари алоҳида ўрин тутади.

Бу икки асар жуда муҳим фалсафий, ахлоқий, тарбиявий, илмий аҳамиятга эга, Машраб асарлари сифатида халқ томонидан ўқилиб, оғиздан-оғизга ўтиб келган. Ҳеч ким бу китобларни қандайдир бошқа Машрабга нисбат бермаган.

¹ Исмадуллоҳ Абдуллоҳ. Ғайри илм шарпаси. «Тафаккур», 2005, 1-сон, 123-бет.

«Мабдаи нур» ва «Кимё» ҳақида илмий фикр юритиш ХХ аср бошларидан пайдо бўлди.

«Девонаи Машраб» китобининг рус тилига қилинган таржимасида Н.С.Ликошин шундай ёзади: «Бундан ташқари мен В.П.Наливкиннинг маслаҳати билан Машраб қаламига мансуб «Мабдаи нур» асари билан танишдим. Бу бир қанча ибратли ахлоқий ҳикояларни ўз ичига олган. Девонаи Машраб таржимаи ҳолига бир маълумотлар тўплаб беришни илтимос қилиб танишим Наманган уезди Чуст шаҳри қозиси Домулло Масъуд Махзум, Домулло Муҳаммад Мурод қози калонга мурожаат қилдим. У ўғли Шайхулислом Нодим билан Машраб ҳақида мени қизитирган маълумотларни юборди».¹

Адабиётшунос, машрабшунослар орасида «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарлари қайси бир шоир қаламига мансуб, деган савол ҳали ҳанузгача ҳукм суриб келмоқда. Бунга сабаб, тадқиқотлар кўламининг мукамал эмаслигида, деб ўйлаймиз.

Мақолада алоҳида таъкидлаб ўтишни лозим топдикки, «Мабдаи нур» ва «Кимё» Раҳимбобо Машрабнинг китобларидир. Бу борадаги айрим шубҳаларни тарқатиш, авлиёи Ҳақ Машраб ҳазратларининг муборак руҳларини чирқиратмаслик илинжида ушбу мақолани ёздик ва ўз камтарона фикр-мулоҳазаларимизни далилларга асосланган ҳолда баён этишга ҳаракатландик.

Навоий номидаги Тошкент давлат музейида 63-рақамдаги «Мабдаи нур» асари сақланади. Филология фанлари доктори Саидбек Ҳасаннинг марҳаматлари ила ушбу нодир нусхани тасниф этишга мушарраф бўлдим.

Ушбу асар 1288 ҳижрий, 1871 милодий йилда «... ори замони адолат ҳазрат амиралмўъминийн ва зубдатул-ҳавоқийн Ҳазрат Амир Музаффар Муҳаммад Баҳодир султон Ҳамидаллоҳи таоло...» замонида ёзиб тугалланган. Амир Музаффар 1860-1885 йилларда Бухоро амирлигининг ҳукмдори бўлганлар. Асар Абдулқайюм хожа ибн Абдулла хожа қаламига мансуб бўлиб, Машрабнинг «Мабдаи нур»ига қилинган пайравдир. «Пайрав» — издошлик, изидан ёхуд

¹ Бобораҳим Машраб. Мабдаи нур, «Фан», Тошкент, 1994, 13-бет.

йўлидан бормоқ маъноларини англатади. Бу ҳақда Абдулқайюм хожа асар хотимасида шундай лутф қиладилар:

*Бўлди чун имдод руҳи Мавлавий,
То тамом эттим бу шарҳи «Маснавий».
Кимки битса ё ўқуб қилса назар,
Ҳақ қилур, албатта, иймонин қавий.
Шарҳи Машрабда муножоту ғазал,
Бул Ҳазин ҳам қилди андак пайравий.
Ким ўқуса сидқ ила, солса қулоқ,
Қолмагай кўнглида ғамдин бир жавий.
Ботини ғам-ғуссадин афсурдаси,
Нур олиб, албатта, ул топгай навий.
Маънийи Қуръондир, абётий эмас,
«Мағзи Қуръон», деди пири маънавий.
Ё илоҳо, бул Абдулқайюм хожага қил карам,
Рутбайи урфон фаҳми «Маснавий».*

(«Мабдаи нур», инв.63.227^аварақ)

Фитрат Машрабнинг «Кимё» асари ҳақида фикр юритиб, унинг «Мабдаи нур»га яқин асарлигини таъкидласа-да, лекин асар муаллифи унинг қарашича, мавҳум бўлиб қолаверади.

«Бухорода босилган «Мабдаи нур»нинг охирида «Кимё» исмли бир китоб бор. Аруздаги «ҳазаж» баҳрининг «мафойилун фаъвлун» вазнида ёзилган турли ахлоқий ҳикоялардан иборатдир. Асарни бостирган китобчининг сўзига кўра, бу ҳам Машрабнинг асаридир. Бу асар услуб ёғидан «Мабдаи нур»дан айрмайдир. Лекин, бунинг ҳам ҳақиқатан Машраб томонидан ёзилиб-ёзилмаганига оид қониқарли бир ишорат ва қайтга учрай олмаганимизни эътироф қиламиз».¹

Исматуллоҳ Абдуллоҳ Машрабнинг «Кимё» асари ҳақида «Кўнгилни узма шундоғ кимёдин» номли мақола эълон қилди.

¹ Абдурауф Фитрат. Танл.асарлар, 105-бет.

«Кимё»даги тасаввуфий, тарбиявий-ахлоқий ғояларни, унинг услуби, мазмуни, тил хусусиятларини таҳлил қилсак, бу асар Машрабнинг қаламига мансублигига ҳеч бир шубҳа қолмайди. Кўлэзма ва босма нусхаларида «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарларини ёзган бошқа бирорта Машраб номли шоир яшагани қайд этилган эмас. Бу ҳар икки асарни бошқа бир номаълум шоирга нисбат беришга уринишларга чек қўйиш керак.

«Кимё»да Бобораҳим Машраб инсон ҳаётидаги салбий иллатларни қоралаш, танқид қилиш билан бирга, улардан қутилиш, покланиш, ҳалоллик, ростгўйлик, сахийлик каби инсоний хислатларни тараннум этади.

Машраб дунёдан тамом воз кечган, нафсини ўлдириб, ўзини ҳаммадан паст тутган, гуноҳқор банда деб билган. Шоир ғазалларида ва «Мабдаи нур»да кибрлилик, хирсуҳавога берилишни, молпарастликни қаттиқ қоралаган. Бу ғоя «Кимё»да ҳам ўз аксини топган:¹

*Фурури илм чашмаи дилгадур мўй,
Зиёда мўйдиндур чашмаи бадруй.*

(Илми билан ғурурланиб, кибрланиб кетиш юрак кўзи учун бир ортиқча тук-мўй, кўзининг хунуқлиги ундаги мўйларнинг кўпайиб кетишидандир).

«Девони Машраб» кўлэзмаларининг қадимий ва мўътабар нусхаларидан Бобораҳим Машраб таҳаллусини олгунга қадар Маҳдий, Риндий, Умам каби таҳаллусларда ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзгани маълум. Унинг ушбу сатрларига мурожаат қилайлик:

*Машраби Ринди Умам кўйинда жон берсанг, на ғам,
Бир гуноҳи ўтга мандин тавбау оҳ қилди ё?*

*Машраби Маҳди, Адҳам хушлади фақр аҳлини,
Бандаи умум Умам сиддиқи босафо келур.*

Ёки:

¹ Исмадуллоҳ Абдуллоҳ. «Кўнгилини узма шундоғ кимёдан», «Ўзбекистон адабиёти санъати», 1999, 23 апрель.

*Машраби Ринди Умам сармасти шайхони Умом
Хонақоҳи бенишон бо дайр вайрон кардаам.*

Хуллас, Бобораҳим устози Офоқхожа иноят қилган Машраб тахаллусини қабул этди, бу ном билан кўҳна сўз санъатининг ёруғ юлдузларидан бири бўлиб, адабиёт ва фалсафий фикр осмонида мангу порлаб қолди.¹

Машраб қисматидан яна бир сабоқ шуки, у юрган йўлларнинг бекатларини аниқлаш, қадим қўлёмалар кетида яшириниб ётган Машраб ҳаёти ва ижодига оид нуқталарни излаб топиш, халқ орасида кезиб юрган латифа, саргузашт, эртақ, терма, қўшиқларни тўплаш фарзандлар қарзидир.

Қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezов умри қаймоғини “Абай йўли” романига бағишлагани каби мен ҳам умрим мазмунини Машраб ҳаёти, фаолияти ва илмий меросини ўрганиш деб биламан.

Ҳозир Машраб ҳақида мўлжалланган беш жилдлик тадқиқот ишимнинг учинчи жилдини тугаллаш арафасидаман. Бу тадқиқотларда Машраб дунёқараши маҳсули бўлган ғазалиёти, “Мабдаи нур”, “Кимё” асарлари, янги топилаётган шеърлари адабий-бадий, ижтимоий-маърифий ва фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилинади.

Зиммамдаги иш нечоғли мураккаб ва масъулиятли эканини ҳис қилиб турибман. Битта масъулият хушёр торттиради: бирорта Машраб ғазалини ёки тадқиқотчилар фикрини такрорлаб ёзишдан чўчиб тураман ва шу ҳолат рўй бермаслигига ишонаман.

Машрабнинг фидойи тадқиқотчилари асарларини синчиклаб ўрганиб, Машраб ижодини, у қолдирган ижтимоий-маънавий мероснинг нақадар аҳамиятли эканини, беором ва соҳир қалб Машраб қувваи ҳофизаси юксаклигини англаб бормоқдаман.

Машраб тадқиқотчилари Исматуллоҳ Абдуллоҳ, Абдурашид Абдуғафуров, Жалололдин Юсуповнинг

¹ Гуломхон Гафуров. Шарқ жавоҳирлари. «Маънавият», Тошкент, 2000, 170-бет.

хизматларини таъкидлаганим ҳолда, айниқса, хатирчилик, унвон талабида бўлмаган Ж.Юсуповнинг бугунги кунда шоирнинг юзлаб шеърларини топиб халқимизга туҳфа қилаётганидан мамнунлигимни изҳор қилмоқчиман. Ж.Юсупов саъй-ҳаракати туфайли “Янги аср авлоди” нашриётида Машраб янги шеърый мажмуаси чоп этилди.

Машраб Наманган фарзанди, унинг ҳаёти, фаолияти ва ижодини ўрганиш, Афғонистондаги қабрини зиёрат қилиб, илмий меросини қайта тиклаш ва халққа етказиш долзарб ишдир.

Шуни ишонч билан айта оламани, Машраб 1640 йилда эмас, 1653 йил Наманган шаҳар Маддоҳлик маҳалласида туғилиб, 58 ёшида Кундузда қатл қилинган. Унинг бўш биринчи қабри Балх шаҳрининг “Жавонмарди қассоб” деган қабристониди, унинг иккинчи қабри — хоки, жасади жойлашган қабр эса Тоҳар вилояти Ишканмиш қишлоғида жойлашган. Маҳмудхон Қатағонийнинг вазири Масъуд туш кўриб, тушида Машраб ўзининг хокини Ишканмишга кўчиришини айтгандан сўнг, 3 кун дор, 3 кун қабрда тургандан сўнг, 7-куни бу вазифани адо этган, яъни хок иккинчи қабрга кўчирилган.

Биз бу йил Машраб таваллудининг 354 йиллигини нишонлашимиз, вафотининг эса 296 йил бўлишини қайд этишимиз керак эди.

1. Зиёвуддин Исҳоқ Боғистонийнинг “Тазкираи қаландарон” асарининг хотима қисмида шундай хабар берилган: “Алқисса; рамазони шарифнинг ўн еттинчи куни ва вақти намози жумъадан сўнг Шоҳ Машрабни Мансурвор сиёсат дорига тортмушлар. Андоғ маълум бўлурки, қатли ом муддатинда таваллудларидан эллик етти сана кечуб эрди. Охирул охир девонаи Мажзуб Шоҳи Қаландар валлиюллоҳ Машраб шаҳиди аъло тариқин топуб, Мансур мақомига етуштилар”¹.

2. Жалололдин Юсупов қуйидаги фикрни илгари суради: “Яна далил шуки, Исҳоқ Боғистоний ўзининг “Тазкираи қаландарон” асарида “Ҳазрати Шоҳ Машраб мавтлари айёминда умларидан 58 сана кечуб эрди”,

¹ Исҳоқ Боғистоний. Тазкираи қаландарон. “Шарқ юлдузи”, 1990, 8-сон, 158-бет.

дейдилар. Филология фанлари номзоди Муҳсин Зокиров далил келтирган ушбу тазкирани кўрган эмасман. Голибо, бу фикр тўғри кўринади...

Раҳимбобонинг Балх ҳукмдори Маҳмудбий Қатағон амрига кўра Қундузда дорга осиб ўлдирилганлиги ҳамма манбаларда бирдек аниқ кўрсатилган. 1711 йил! 58 ёшида қатл этилганлиги аниқ бўлгандан кейин, муқаррар тасдиқ шулким, у 1653 йилда Наманганда туғилган. Бундан чиқадики, шоҳ Машрабнинг ҳаёт йўли шундай: 1653—1711¹.

3. Нарпайлик ўқитувчи Хайридин Бегматнинг ҳали сиёҳи қуримаган “Девона Машраб” китобининг “Сўнг сўзи”ида ёзувчи шундай дейди: “Олимлар қаламидаги “Ёши етмиш бирга кирган банди радди фалак” мисрасини мен учрата олмадим. Чамаси, у мисра Машраб қаламига мансуб эмас. Шоир ёшини эллик саккиз сана деб белгилаган Зиёвуддин Исҳоқ сўзлари ҳақиқатга яқиндир”².

Кўплаб олимлар ва тадқиқотчиларнинг, хусусан, Абдурашид Абдуғафуров ва Исматуллоҳ Абдуллоҳнинг Машраб 71 ёшда қатл қилинган, деган иқтибосни келтиришини ўйлаб кўрайлик, 71 ёшга кирган мункиллаган чолни эмас, айти куч-қувватга тўлиб, подшоҳни танқид қила олган Машрабни 58 ёшида қатл этишган. Исҳоқ Боғистоний бир йилга адашган. У “эллик етти сана” деб ишлатган. Балки у она қорнидалигини қўшмай ҳисоблагандир.

Хулоса шуки: 2008 йил 22 май куни биз Машрабнинг 355 йиллик юбилей санасини нишонласак бўлади. 2011 йил унинг вафотига 300 йил тўлади.

Машрабнинг онаси Салимабиби Ҳоварий тахаллусли шоира, синглиси Моҳибадр — (тўлин ой) Маҳваш тахаллусли шоирадир.

Адабиётшунос Муҳсин Зокиров тадқиқотига кўра, оталари мулла Вали илмли, саводли, асли етти хазинанинг бири бўлган аравада ўтин етказиб берувчи — хезимкаш-ўтинчи ўтган.

Жалолиддин Юсуповнинг тахминича, Машраб Ҳазрат Алининг фарзандлари Ҳасан ва Ҳусайн — Ҳусайдан

¹ Жалолиддин Юсупов. Уни девонаи Машраб дерлар. “Ёзувчи”, 1998, 5 август.

² Хайридин Бегмат. Девонаи Машраб, “Шарқ”, Тошкент, 2005, 272-бет.

тарқалган — саййид («саййидсан, хожасан, мағрури насаб бўлма») авлодига бориб тақалади: Намангандан сўнг Самарқанд, “мен Бухоро шахрига келдимки, илм савдо қилайин деб” Бухоро, сўнгра Даҳбетда Маҳдуми Аъзам қабрлари зиёрати ва шундан сўнг, Офоқхожа хонадонига — Қашқарга йўл олган.

Машраб ғазалларининг бирида ўзини гулшан боғининг сайроқи булбулига ўхшатади, шомдан саҳаргача фиғон чекувчи, ҳофизларга хуш ёқувчи асарга қиёслайди. У еру осмонни ўз ҳарорати билан куйдирувчи қуёшга менгзайди.

Мажнун Аллоҳга ошиқ, унинг жамолини кўришга иштиёқманд, Лайли-чи, у ҳам айни чоғда маъшуқа сифатида Мажнун дийдори учун ошиқ, Шам — нур сочиб турувчи, ёруғлик тарқатувчидир, дилсизлик, яъни бедиллик эса мақсадсизлик, муродсизликдир.

Васл — баҳрамандликдир, кеча-кундуз, шому саҳар бедор бўлиб, санам васлини кўриш ошиқ истагининг рўёбга чиқишидир. Рустами дostonдек мақсадга эришиш, ишқ йўлида подшоҳ бўлиш, Ҳамзадек паҳлавон бўлмоқ, шеърятда пирлар ҳидоятига сазоворлик, ошиқи нуктадонлик ва мўътабарлик унга — Машрабгагина хосдир.

*Гулшани боғи даҳр аро булбули нағмагир ўзум,
Бир бутти бебадал учун ошиқи дарбадар ўзум.*

*Кунонга дам-бадам бориб навҳау зорлар қилиб,
Шому саҳар фиғон этиб, Ҳофизи хуш асар ўзум.*

*Ё шахри меҳрибонмусан, ё маҳи осмонмусан,
Ер билан кўкни куйдируб кавкабаю қамар ўзум.*

*Жоми майи луоб ичиб, Мажнуни бенаво бўлуб,
Нозу карашмалар қилиб, Лайлию ишвагар ўзум.*

*Шамъи жамолинг ўртада жону дилимни, эй санам,
Болу паримни куйдуриб, бедили навҳагар ўзум.*

*Васлингни истаб, эй санам, кечаю кундуз мудом,
Саҳарда бедор ўл дединг, ки, дояи саҳар ўзум.*

*Хисрави комрон бўлуб, Рустами Достон бўлуб,
Бир зўр паҳлавон бўлуб, Ҳамзаи раҳнагар ўзум.*

*Ошиқи нуктадон манам, пири ҳидояхон манам,
Шухрати шеър бобида Машраби мўътабар ўзум¹.*

¹ “Ёшлик”нинг 2005 йил, 6-сонидан олинди.

МАШРАБ «ДЕВОНИ»НИ ЎҚИБ...

Абдулла Қодирий номидаги Жиззах Давлат педагогика институтида талабаларга ижтимоий фанлардан илм бериш билан бирга, деярли асосий вақтимни ўзбек шоири ва мутафаккири, жаҳонгашта девона, кўп мамлакат ва юртларни кезган, ҳақиқат излаб, тождору подшоҳларни адлу адолатга чорлаган, камбағалу мушфиққа ёрдам кўлини чўзган, оташ нафаси билан шеърият ихлосмандларини ўзига маҳлиё этган, «икки оламга сифмаган» Бобораҳим Машраб меросини ўрганиш, унинг ғазалиётини таҳлил этишга сарфлаб, бунинг одамга қандай завқ беришини қалбимда чуқур ҳис қиламан.

Машраб ҳақида адабиётшунос олим ва файласуфларнинг нашр этаётган тадқиқот ва илмий рисолаларини иштиёқ билан ўқиб, ўрганиб бораман, кузатишларим ва йиғиб бораётган илмий мақолаларда Машраб шахсиятининг у ёки бу томонлари, улуғ мутафаккирнинг авлиёлиги, унинг шуҳрат кетидан қувмаганлиги, ҳар ерда хоксор ва мискинлиги, жамоа манфаати учун фидойилиги мени ҳайратга солади:

Бу олам аҳли ичра дил паршон ўлмасун ҳеч ким!

Бу барча тинчлик ва осойишталик учун курашаётган, она Сайёрада одам мавқеини эҳтиром ва ҳурмат қиладиган донишманд файласуфнинг Манифести бўлиб жаранглайди.

Машрабдек ёлғизланган, лекин бани башар учун «мен»лигидан, ўзлигидан кечган Навоий сиймосини, унинг фикрини қўллагандек туюлади:

Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам,

Менга қилса юз жафо, бир қатла фарёд айламам.

Мана, икки ўзбек, туркигўй мутафаккирларнинг жамоа учун бир хил қарашлари.

Аё, дўзах мени куйдир, ҳалойиқ куймасин ҳаргиз,

— дейди Машраб бу дунёда гуноҳга ботиб дўзах оловида қоврилаётганлар ҳолини кўриб:

Барчалар ёнди гуноҳдин, мен-чи ёнмасман ҳануз!

— дея ҳайқиради у ва шу билан бу оламдаги одам аҳлининг гуноҳини яратгандан сўраб олишга ошиқади.

У «шуҳрат талабнинг кейинида офат туриши»ни яхши англайди. Шунинг учун фонийликда одамлар жароҳатига малҳам қўйишни бурчи деб билади. «Қақнусга ўхшаб тириклай «ёнган», «бир парча чўғ» бўлиб ўтган Машраб маънавиятини халқимиз тушуна олаятими ёки унинг ота-боболаримиз қалбига ўрнашган шеърятидан бугунги авлод баҳраманд бўлаятими? — деган саволлар мени қийнайди.

Ҳеч истиҳоласиз, такаллуфсиз Машраб ижоди билан шуғулланган ва шуғулланаётган тадқиқотчилар ва олимлар билан мунозарага киришишни, уларни тинглашни, эшитишни, албатта ҳар биридан «бир чимдим»дан бўлса-да, олишни мақсад қилиб академик Азизхон Қаюмов, адабиётшунос олимлар Нажмиддин Комилов, Абдулҳаким Шаръий Жузжоний, Ҳамиджон Ҳомидий, марҳум машрабшунос олимлар Исматуллоҳ Абдуллоҳ, Муҳсин Зокиров, Абдуқодир Ҳайитметов, Одилжон Носиров, Абдурашид Абдуғафуров, некбин ва хоксор инсон Ваҳоб Раҳмонов, чуқур, теран фикрлар соҳиби Иброҳим Ҳаққулов, унинг шогирди, Машраб тадқиқотчиси Дилоромхон Ҳамроева ва ниҳоят иддаосиз, унвон таъмаида бўлмаган Жалолиддин Юсуповларнинг ижодий фаолиятини кузатиб бораман.

Истиҳоласиз айтиш лозим, ўтган асрда Машраб шеърӣ тўпламлари номигагина нашр этилди ёинки унинг ижодига бир томонлама муносабатда бўлинди, деярли асрнинг сўнгги чорагида унинг ижодига бўлган эътиборни мустасно этмаганимизда ҳаёти, фаолияти жуда кам ўрганилди. Тўғри, 1959, 1963, 1970, 1980, 1990 йилларда Машрабнинг шеърларидан мўъжаз мажмуалар, кейинчалик девонлар нашр этилди. 1990 йили хатирчилик Машраб тадқиқотчиси Жалолиддин Юсуповнинг саъй-ҳаракати туфайли «Меҳрибоним, қайдасан?» шеърлар тўплами чиқди. Бу орада мустақиллик шарофати билан «Қиссаи Машраб», «Шоҳ Машраб қиссаси» ва бошқа бадий, илмий асарлар эълон қилинди. Ниҳоят, 2006 йил узоқ йиллик меҳнатнинг натижаси юзага чиқиб, унинг «Девон»и қўлимизга тегди. Бу ишни ҳам заҳматкаш, бардошли ва олижаноб инсон, Файбулла ас-Салом таъбири билан айтганда, «чинакам халқ

академиги» машрабшунос Жалолиддин Юсупов қарийб 30 йил давомида тартиб, сайқал бериб уни нашрга тайёрлаган.

Камтар инсон Жалолиддин Юсупов хатирчилик ҳамшаҳар устози Файбуллоҳ ас-Саломни чексиз, беҳад ҳурмат ва эҳтиром-ла эъзозлайди. Шунинг учун бўлса керак «Девон»га сўзбошини маромига етказиб ўзи тайёрлаган бўлса-да, энг аввало ўзидан ҳам олдин Файбулла ас-Саломнинг «Тилларда дoston» илмий-оммабоп мақоласини китобхонлар ҳукмига ҳавола қилган. Умри кескин зиддиятларда ўтган Машраб қиёфасини Файбулла ас-Салом ҳаяжон билан тасвир этган ва Жалолиддин Юсуповнинг 1990 йилда чиқарилган тўпламига муносабат билдирган: «1990 йилда шоирнинг тўрт юз саҳифалик «Меҳрибоним қайдасан» деган каттакон китоби босилиб чиққан эди. Саксон минг нусха сал фурсатда тарқалиб кетди. Мазкур сайланмани нозиктаъб, ашғорфаҳм, билимдон шогирдим хатирчилик Жалолиддин Юсуфий нашрга тайёрлаган. Имкон даражасида қиёсий-танқидий матн тузган, луғат ва чуқур бир мақола, шарҳ, эски ўзбек ёзувидан намуналар илова қилган эди. Бу нашр иқтидорли олим, заҳматкаш хаттотнинг йигирма йиллик тинимсиз илмий-ижодий меҳнати маҳсулининг якуни бўлди».

Абдулла Орипов тили билан айтганда, «Кимсасиз шоирлар пири»га айланган шоир меросига яна халқ эга чиқди, Файбулла ас-Салом таъбири билан айтганда, Машраб «том маънода ХАЛҚ ШОИРИ»га айланди.

Машраб «Девон»и муқаддимасида Жалолиддин Юсуповнинг «Уни девонаи Машраб дерлар» номли чуқур фалсафага эга бош мақоласи эълон қилинган. Мақоланинг мазмун ва моҳияти машрабшунослар учун ўта қимматли ва илмий аҳамиятга эгаллиги билан ўзига хосдир.

Жалолиддин Юсупов Машраб ҳаёт йўлининг деярли ҳамма қирраларини мазкур мақолага жойлаштиришга эришган. Аввало, шоирнинг ота-онаси, синглиси ва у яшаган ижтимоий-маънавий муҳит ҳақида маълумот берган. Сўнгра шоир ижод йўли ва у кезган ҳудудлар ҳақида батафсил тўхталган. Айниқса, Машрабнинг Намангандаги биринчи устози Мулла Бозор Охунд билан, кейинчалик Қашқардаги пири муршиди Офоқхожа билан муносабатлари,

устозининг унга тасаввуфий илмлар бериши, солиқ сифатида тариқат йўлига кириши ва сулуқатни қабул қилиши, пирнинг маънавий раҳнамолиги каби масалаларни тадқиқотчи-олим даражасида таҳлил этган. Машрабнинг пири комили Офоқхожадан умиди катта эди. Чунки Жалолиддин Юсупов таъкидлаганидек, «пир муриднинг сайқалгаридир». Машрабдаги истеъдод ва туғма валилик яратган томонидан ҳаммага ҳам берилавермайди. «Қиссаи Машраб»да шундай жумлалар бор: «Ҳазрат подшоҳим (яъни Офоқхожа) Машрабни қабатларига оладилар. Зоҳир кўзларини юмиб, ботин кўзлар билан хабар оладиларки, Машраб чироғига филта кўйиб, филтани тайёр қилиб, равшан қилғоли пири комил топмай юругон экан. Ҳазрат подшоҳим айтдиларки: «Аюҳаннос, сизлар гувоҳ бўлингларки, бул девонанинг отини Машраб кўйдим, оллоху акбар», деб фотиҳа ўқидилар. Андин сўнг девонанинг оти Машраб шуҳрат топди ва лекин ўз отлари Раҳимбобо эрди». Жалолиддин Юсупов таҳлилида айтилишича, Машраб форсий ва туркийда Умам, Риндий, Маҳдий тахаллусларини қўллаган. У Машраб исмининг луғавий маъноси ва сифатларини кенг изоҳлаган: «Машраб» арабий сўз бўлиб, луғавий маъноси жуда чуқур ва кенг маънога эга. Машраб 1) майл, ҳавас, завқ 2) покиза сув ичиладиган ва олинадиган жой; 3) сув, шароб ва ҳоказо нўш этиладиган идиш; 4) бахш, баҳра, насиба; 5) ғоя, маслак; 6) хулқ-атвор, хислат; 7) мазҳаб каби маъноларни ифодалайди.

Шоирнинг халқ орасида «Девонаи Машраб» лақаби билан машҳурлиги ва уни шеърларида қўллаганлигини таъкидлайди:

Машраб — мазҳаб;

Машраб — яхши феъл атвор;

Машраб — гўзал табиатли;

Машраб — гўдакдек покиза, маъсум, беайб, бегуноҳ;

Машраб — яхши хислатли;

Машраб — эзгу ўй-фикрли;

Машраб — эзгуликка чорловчи, илоҳий муҳаббатни тараннум этувчи;

Машраб — барча мўминларга маънавий баҳра берувчи;

Машраб — миллат ва дин равнақи, эҳтиёжи учун насиба этиб Оллоҳ томонидан фазилат ва кароматлар соҳиби — авлиё қилиб яратилган, элни ислом ахлоқи асосида яхши табиатли, хушхулқ қилиб тарбиялашга, чанқоқ қалбларга ўзининг феъл-атвори, хулқи, хусусияти, яратилган асарлари билан наф етказувчи ва ниҳоят, Оллоҳ ишқи кўйида хонумонидан, дунёвий орзу ҳаваслардан, ўзлигидан, боринги, бу фоний дунёда Оллоҳдан бошқа ҳамма нарсадан Мосуво, мард ва фидойи ошиқи девона.

Машраб «Девонаи Машраб» қиссаларининг барча вариантларида қайд қилинишича, ўн саккиз йил Қашқарда Офоқхожа хонадонида хизматда бўлган. 1668-1672 йиллар орасида ҳозирги Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ҳудудларидаги азиз авлиёларнинг қабрларини зиёрат қилиш билан бир қаторда ўзига муносиб пир излаган. Самарқандда — Офоқхожанинг Даҳбеддаги қариндошлари хонадонида табаррук зотларга хизмат қилганлиги шеърларида акс эттирилган.

Машраб ўзига муносиб пир ахтариб Қашқарга борган ва қатъий аҳд қилиб пири Офоқхожага мурид тушган. Ўша пайтлари Офоқхожанинг мартабаси шуҳрати Хитой, Ҳинд, Хуросон, Мовароуннаҳр тарафларда кенг ёйилган, ҳисобсиз муридларга эга эдилар. Офоқхожа Маҳдуми Аъзам Хожаги Косонийнинг абираси эди. Маҳдуми Аъзамга 15-16 асрларда яшаб ўтган ҳукмдорлардан теурийлар — Абу Саид, Бобур Мирзо, шайбонийлардан — Убайдуллахон, Жонибек султон, Исфандиёр султон, Искандар султон ва бошқалар Хожа Аҳрор ва Маҳдуми Аъзамларнинг муриди эдилар. Бу улуг шайх фуқаро ва ҳукмдорлар аро муносабатларни бошқариб турар ва асосан халқ томонини олардилар. Шу сулоланинг тадрижий давомчиси бўлган Офоқхожа вафотидан икки йил олдин Қашқарга подшо бўлган ва у кишининг авлодлари 80 йил (Хожа Исҳоқ Маҳдуми Аъзамнинг ўғли) Шарқий Туркистонда ҳукмронлик қилган. Офоқхожа асли Даҳбедлик бўлиб, ўз авлоди Хожа Исҳоқ Маҳдуми Аъзамнинг ўглининг Қашқардаги муридларига раҳнамолик қилиш учун у диёрга бориб қолган.

Тадқиқотчи олим Илёсхон Ғозийнинг ёзишича, Офоқхожа Машрабнинг пири бўлиб, Қашқар ва унга

ҳамхудуд бўлган мавзеларга таъсири жуда катта бўлган. У диёрнинг сиёсий ҳаёти Офоқхожанинг кўлида бўлиб, гўё ўз замонининг Хожа Аҳрори ҳисобланарди. Машрабнинг унга нисбатан катта эътиқодда эканини унинг ушбу шеърларидан ҳам билса бўлади:

*Пирим Маҳдуми Аъзам подшоҳим кўргали келдим,
Итдек остонига юзимни сурголи келдим.*

*Қиёмат даргоҳин тузар ул кун малоиклар,
Ки сен кимё назардан мен мис зар бўлгали келдим.*

Ёки:

*Азалдан то абад дўстлар ҳамиша оҳ деб келдим.
Аслимда «ё Раб» тилда «расулуллоҳ» деб келдим.
Сан авлоди паямбарсан, эурсан хожай Офоқ,
Ки навмид қилмағайсан, бул улуг даргоҳ деб келдим.*

Жалолиддин Юсупов Машрабнинг Офоқхожа хонажони-га бориш сабабини «мис» — «Зар»га айланишининг «кимё» — нодир, ноёб бўлиш учун, унинг назари тушишини ўз истагича, хоҳишича — яъни «сайқалланиш» учун борганини изҳор этган. Шу ҳолни «Машраб» «Девон»и «кириш»ида Жалолиддин Юсупов шундай изоҳлаган: «Ақл идрок ва диёнат тақозо этадики, бу буюк зоти шариф ҳақида ўйлаброқ гапиришимиз керак. Иқрор бўлайликким, қол илмидан кўра, илоҳий, ҳол илмига эга бўлган комил инсонни излаган Машраб беҳудага нақ ўн саккиз йиллик умрини Офоқхожага бахшида этмаган. Ҳатто Офоқхожа канизақларидан бирига зоҳиран ошиқ бўлиб қолиб, бу гуноҳлари учун қаттиқ жазоланган, муборак даргоҳдан қувилганида ҳам Машраб муршидидан умидини узмаган. Офоқхожа ҳам унинг гуноҳини авф этгунича орадан уч-тўрт йил ичида ул муборак зотдан узоқлашмагани ҳолда, хору зорликда Қалмоқ Кунтожихоннинг туяларини боққан... Машраб пирлари томонидан нега бундай даҳшатли жазога маҳкум этилди? Эркаклик қувватидан маҳрум қилинди? Машрабга бундай жазонинг берилишини изоҳлаб, яқин тарихда, собиқ иттифоқ даврида ва ҳатто, кейинги даврларда ҳам, айниқса, Машраб ҳақидаги бадиий асарларда Офоқхожа шаънига озмунча мағзава тўкмадиларми? Ҳаммаси тасаввуф илмидан хабарсизликда, Машраб ва унинг пири Офоқхожа ўртасидаги

улар улуғлайдиган ғойибона авлиёлик сир-синоатдан беҳабарликда эди. Ҳа, Машраб «валийи модаризод», яъни онасидан туғма вали номига сазовор эди. Офоқхожанинг Машраб кифтига қоққанида унинг беҳуш йиқилиши — бу шоирнинг орифлигидан далолат эди. Машраб тайёр солиқ эди. Унга ўзига муносиб пир зарур эди. Етти йил пир остонасида «битта пўстин, ёзда чармини, қиш бўлса, юнгини кияр эди». Пўстин кийиши Офоқхожа хонадонида тасаввуфнинг амалий босқичларини босиб ўтиши эди.

Машраб етти йилда Илми Ҳол ва Илми Қол илмларини эгаллаб бўлгач, пирининг эътиборига тушиши, унинг назарига тушиш учун эса бир баҳона лозим эди. Бунинг учун пир остонасида бир гуноҳ иш қилиши, сўнгра пир уни жазолаши керак эди. Баҳона канизак бўлди. Тўтинисо Офоқхожага назар қилинган туҳфа эди. Машрабнинг Тўтинисога муҳаббати «бу ҳарамга кўз олайтириши эмас», баҳона эди, холос. Машраб бунга ОНГли тарзда қараганди. Шу нуқтани илғай олмаганлар пир ва мурид ўртасига раҳна соладилар.

Тадқиқотчи олим Абдумалик Ёқуб Машрабнинг «Мақбули ҳидоят бўлойин деб гуноҳ эттим» шеъридаги мисраларни жуда чуқур таҳлил этиб, пир ва мурид ўртасидаги «ихтилоф»нинг сабабини тушунтириб беради: Машраб гуноҳни шунчаки хоҳиш этмайди, балки бунда у Маъшуқасининг эътиборини кўради. ЭЪТИБОР — бу ВАСЛга қарам.

Буни пир яхши англайди ва деганки: «Суфийлар, Машрабни тутингларки, андин Мансур Ҳалложнинг бўйи келадур». Чунки тайёр солиқ, мурид Машраб — Мансур Ҳаллож даражасига етган эди. Пир Офоқхожа «зикри хуфия» тарафдори эди. Мурид — Машраб ОШКОР этиш йўлига ўтади. Парвонанинг мақсади шамда куйиб, йўқ бўлиш экан. Машрабнинг ҳам нияти шу эди. Чунки у Ҳаллож таълимотида ўша мақсадни кўрганди. Машраб Ҳалложга ҳамоҳанг равишда пирнинг сўзига жавобан Илоҳга бундай нола қилган: «Эмди то тирикман мундоғ гуноҳ қилмағайман. БИР ГУНОҲ ҚИЛФОНИМГА БАНДАНГНИ БАНДАЛАРИ(НГ) МУНЧА ТАҲҚИ(Р)ЛАБ СЎРАСАЛАР, тонгла қиёмат бўлғонида ўзинг қози бўлиб, шул гуноҳимни

сўроғонингча ҳам ДИЙДОРИНГФА тўярман. Шунда Машрабга деганки: «Эй Машраб, бундоғ беадабликни ҳеч ким қилғон эмас».

Машраб жавоби эса бундай бўлган:

*Билдимки, отинг Ҳазрати ҳодийи музиллин,
Мақбули ҳидоят бўлойин деб гуноҳ эттим.*

Шундан сўнг ҳазрати Офоқхожа қиздирилган мухрни олиб, Машрабнинг гарданига (шаҳват нуқтасига) босган. Бу нима? Жоҳилликми? Йўқ! Машраб буни «ҲИДОЯТ» деб атайди. Тасаввуф фалсафасидан бироз хабардор бўлган одам буни жоҳиллик ҳисобламайди. Нафси аъмолини мағлуб қилишлик — Руҳ билан қолишликдир.

Солик фано мартабасига етар экан, унда ҳеч қандай нафсоний хоҳиш қолмайди. Унга энди жамики ҳодисот сири маълум, у икки оламнинг ҳам асроридин воқиф. Офоқхожа Машраб гарданига муҳр босиш билан уни зулмат ботқоғига отмаган, аксинча, илоҳий нурга итқитган, уни НАФСИ АММОРАдан холи этган. Машраб лавҳи маҳфузга Яратганнинг нури жамолини кўришга муяссар бўлган.

Машраб канизак қаршисида жазавага тушиб, Ҳол мартабасига етганди. Шу сабаб шоир «ани кўриб БЕХУД бўлган».

Таъкидлаб айтмоқ жоизки, нарвон тепасига чиқиб, ҳарамга қараётган Машрабни сўфийлар тутиб олиб келганларида, «беадаб, ҳарамга кўз олайтирган» ТАКЯХОНАдаги жамики сўфийлардан сўраганларида: сўфийлар «ўлим, ўлим, ўлим» деб унга ўлим жазоси беришни ўтинган. Офоқхожа вазмин фикр қилиб, подшо эмасмизки (у пайт подшо эмас эдилар) унга ўлим жазосини берсак, «бичинг» деганлар.

Бичилган Машраб ҳушига келгач, Офоқхожа: «Омин, Машраб, икки дунёда йўлинг очиқ», — деган. Бу нима дегани? Машрабга шу керак эди. У Офоқхожа хонадонида жамики фоний ва боқий дунё сир-синоатидан воқиф бўлди, авлиёлик, қутбул ақтов, «авлиёлар улуғи» даражасига етди ва қаландар кийимида дунё бўйлаб чиқиб кетди.

Шу нарсани таъкидлашни истардикки, Машрабдек улуг сиймолар учун энг катта мартаба ва олиймақом нафсни жиловлаб, башариятга ёруғ йўлни кўрсатишни мақсад қилган

ва шу йўлда ўзлигидан кечиб, ўзини қурбон қилган ва инквизиция судига тушиб «айбсиз айбдор» бўлган германиялик Кальвин, Мюнцер, Лютер, ғарбда Микеланжело, Чернишевский, Шарқда Боязид Бастомий, Иброҳим Адҳам, Саид Имомиддин Насимий, Мансур Ҳаллож ва Бобораҳим Машраб эдилар.

Машраб пир томонидан шундай жазоланишини ўзи хоҳлаган. Буни тушуна олмаган яқин ўтмишдаги олимлар Офоқхожани «қоралаш»дан чарчашмади.

Энг катта хатоимиз — тасаввуф илмидан ноқислигимиз, шу даражада савиясизликка олиб келди. Билъакс, Машраб Балх ва Қундуз ҳокимининг тахтига бавл қилармиди, у бу иши учун ўлим жазосини беришини биларди. «Тахтингга бир кун ўлтурайин». Маҳмуд Қатағоний бунга рози бўлган. Тахтни нажосатга тўлдиргач, «Бу нима қилгонингиз Машраб?» — деган саволига:

— Мен сенинг тахтингга бир кун ўлтирсам, сен юртга ўлтурдинг! — деб жавоб берган. Ким шундай қила олади? Ўлимдан қўрқмаган Машраб. Ҳали ҳам Маҳмуд Қатағонийда инсоф бўлган, уламолар қаршисида Машрабдан узр сўрашни қирқ кун кутган.

Машраб «Тупурган тупукни қайтиб олмасмен», деб рози бўлмаган. Шундан кейингина ўлим ҳукми ижро этилган.

Жалолиддин Юсупов худди шу ҳолатни бундай изоҳлаган: «Машрабнинг Балх ҳукмдори Маҳмудбий Қатағон томонидан ўлдирилишини Офоқхожа йигирма йил аввал башорат қилган эди. Пир нима хоҳласа, мурид ҳам бегумон ўшани хоҳлаши шарт! Пирнинг хоҳиши билан муриднинг хоҳиши бир бўлмас экан, мурид мўртлигича қолади».

Асли мантиқан бичиш ва бичилиш гуноҳ эканини биз ҳам, Офоқхожадек «шайхул аъзам» ҳам, Машраб ҳам жуда яхши англаймиз. Инсон дунёга келибдими, зурриёд қолдириши зарур. Жалолиддин Юсупов худди шу ҳолни «Девон»га сўз бошида қандай ҳал қилган, деган савол бўлиши табиий. У киши ёзади: «Машраб ҳам, Офоқхожа ҳам бу гуноҳнинг ғойибона сирларидан воқиф эдилар. Машраб бу гуноҳни «Мақбули Ҳидоят бўлайин деб» қилган бўлса, Офоқхожа Машрабни милёнлаб мўмин мусулмонларни ҳидоят йўлига чорловчи, уларнинг кўнглидаги чиркинли

ғуборни тозаловчи, артувчи ва ниҳоят, унинг ўзининг ҳам Оллоҳга яқинлашувини истаган ҳолда жазолаган, деб тахмин қилишимизга тўғри келади. Бунга рад этиб бўлмайдиган гувоҳ пирлари вафотидан кейин ҳам шоирнинг уни қўсаб, «зор-зор чун абри навбахор йиғлаб» ул зотга бағишлаб ўнлаб бетакрор шеърлар ёзиб қолдирганларидир. Бундай садоқат ҳозирги ва бундан кейинги даврларда бўлажак илм толиблари, шогирдлар учун ҳам ибрат бўлиб қолмоғи лозим».

Жалолиддин Юсуповнинг қайд этишича, Офоқхожанинг Машрабга хатти иршод берганликлари қайд этилади. Аммо:

Шухратим офат бўлур деб Машрабинг қўл олмади

Кўзда ёшим қатраси дурри бақоларни кўринг,

деган мисрадан англашиладики, Машраб хатти иршод — сулуқат тузиш, ҳидоят, раҳнамолик, раҳбарлик қилувчилик ҳуқуқини берувчи ҳужжатни олмаган кўринади. Шайхлик, муридлик йўлини тутиб, сулуқат тузиш, бир эмас, бир неча мамлакат худудида ҳисобсиз муридларга йўлбошчилик қилиш шухрат келтиришини, бу дунё шухрати охирагининг офати эканини, бу фоний дунёда тўкилган кўз ёшлари боқий дунёда дурларга айланишини шоир орифи комил сифатида яхши билган. Машрабнинг тасаввурига, тасаввуфий урфонларига кўра, кўрқмоқ Уни, яъни Яратганни севишнинг аломатидир.

Жалолиддин Юсупов Машраб ҳаётини, у босиб ўтган йўлларни синчиклаб ўрганган, ҳаётини чуқур тадқиқ этиб, унинг 1690 йили Наманганга қайтиб келганини, отаси мулла Вали вафот этганини, онасининг кўзи ожиз бўлиб қолгани, авлиё Машраб шарофати билан очилиб кетганини, синглиси Моҳибадрни яқин қариндошларга топшириб, 1691 йили узоқ сафарга отланганини айтади. Бу йилларда Марказий Осиёнинг ҳамма мавзеларида бўлгани қайд этилади. Машраб «Қисса»лари ва ўзи ёзиб қолдирган шеърларга назар солинса, Фарғона водийси, Хўжанд, Тошкент, Самарқанд, Каттақўрғон, Хатирчи, Кармана, Нурота, Фиждувон, Хоразм, Туркистон каби мавзеларда бўлган.

Машраб хорижда Афғонистон, унинг Балх ва Ҳирот шаҳарларида, Покистон ва Ҳиндистонда, Эрон, Эрон Арманистони, Ироқ, Туркия, Сурия, Саудия Арабистони,

Макка, Мадина, Жидда, Ҳалаб, Рум, Шом, Яман араб республикаси ҳудудларигача борган.

Машрабнинг Макка ва Мадина зиёратида бўлганини жуда кўп шеърлари тасдиқлайди.

Машраб ҳаждан қайтишда Офоқхожанинг Ҳиндистонга келганини эшитиб, эшаги юганини Ҳиндистон сари буриб, пирини зиёрат қилгани «Қисса»ларда баён қилинган.

Қаландар шоирнинг сўнгги сафари Ҳинд уммони орқали Ҳиндистонга келиши ва у ердан Афғонистонга ўтиши ҳамда Балх ва Қундуз ҳокими Маҳмудбий билан учрашишлари, мулоқотда Маҳмудбийнинг халқига ўтказган жабру зулмлари, мамлакатни харобага айлантирганини айтишлари ҳамда алал оқибат, бунинг натижасида ҳукмдорнинг буйруғи билан 1711 йили Қундузда дорга осиб ўлдирилиши билан яқунланди.

Машрабнинг мўътабарлиги, унинг энг улуг авлиёуллоҳ, валийуллоҳ мақомлари даражасига етишгани, шуҳрат кетидан қувмагани, Офоқхожадек пири комил этагидан тутиб, Мансур Ҳаллож мақомига етиши Жалолиддин Юсупов талқинида зийраклик билан ёритилган.

Машраб шеърларида «олими нуктадон», «пири ҳидояхон», «шуҳрати шеър бобида мўътабар», «ҳаргизи хуш асар» даражаларига эришувида Қуръони карим, ҳадиси муборак ва пири комилларнинг ўрни юксак деб ҳисобланган.

Таъкидламоқ жоиз, Машраб учун Офоқхожадек пири мукамални топиш жуда қийин кечган.

Жалолиддин Юсупов камтарлик билан Машрабнинг тасаввуфий қарашларини нечоғлик чуқур ва теран ўрганса-да, «тасаввуфия таълимоти тўғрисида ожизона ғарибона фикрлар билдиришдан қўрқдик ва тийилдик», дея мухтасар фикр билдирган.

Машрабнинг шеърият борасидаги туркий ва форсий халқлар орасида юксак даражага эришувида ўтмиш ва замондош ижод аҳлининг таъсири катталигини таҳлил этган тадқиқотчи Жалолиддин Юсупов унинг шеъриятидаги камолотида Аҳмад Яссавий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Насимий, Лутфий, Жомий, Навоий, Фузулий, Мушфиқий, Мирзо Бедил, Сўфи

Оллоёр каби шоирлар — иккинчи муаллим вазифасини ўтаганини таъкидлаган.

Машраб ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос бетакрор, беназир бир мактаб яратгани, унинг ғазалиётининг сўз ўйинлари ва ўйноқлиги, оҳанграбоси борлиги таъкидланган. Хувайдо, Махмур, Амирий, Нодира, Увайсий, Адо, Фазлий, Ходимий, Мухлис, Шайдо, Шўхий, Мижмар, Равнақ, Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмий, Шавқий Каттақўрғоний, Мужрим, Камина— Маъдан, Муқимий, Фурқат, Ҳамза каби ва яна кўплаб шоирлар Машраб яратган ўзига хос улкан бир мактабдан баҳраманд бўлганлар.

Ўртада тахаллус бўлмаса уларнинг бир-бирига яқин шеърий парчаларини ажратиш қийин.

Машраб:

*Сени Лайлийи раънодек ажойиб дилрабо дерлар,
Мени Мажнуни шайдодек кўюгда бир гадо дерлар.*

Хувайдо:

*Сени Лайло, аё дилбар, мени Мажнун, гадо дерлар,
Гадоларнинг тариқи ишқ ичинда подшо дерлар.*

Машраб:

*Қилди бул чархи фалак расвойи даврон оқибат,
Бор-ўйқим бўлди охир ерга яксон оқибат.*

Нодира:

*Васл уйин обод қилдим, бузди ҳижрон оқибат,
Сели ғамдин бул иморат бўлди вайрон оқибат.*

Машраб:

*Тушти савдойи муҳаббат бошима,
Ор этар мардум келурға қошима.*

Огаҳий:

*Дарди захри солди чинлар бошима,
Келмади ҳолим сўрарға қошима.*

Жалолиддин Юсупов бундай ўхшаш ташбеҳлар, қофиядош ғазаллардан жуда кўплаб келтириб, сўз ўйноқилигининг ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб берган.

Тадқиқотчи Жалолиддин Юсуповнинг Машраб ижодиёти олдидаги энг катта хизмати мутафаккир шоирнинг бутун меросини тўплаб, айниқса, ғазалиётдаги шакл ва мазмун яхлитлигини сақлаб, кейинги авлодларга қолдиришни мақсад қилганлигидир.

Шуни айтиш жоизки, Жалолиддин Юсуповнинг ҳозирда шахсий кутубхонасида, ҳужжат асровида мутафаккир шоир ижодининг 27 та турли вариантлари сақланмоқда ва тадқиқотчи уларга ишлов, сайқал бериб, нашрга тайёрляпти. «Машрабнинг бадий мероси» номли мавзуда Жалолиддин Юсупов эшони Шоҳ Машрабнинг бизгача етиб келган қуйидаги асарларини таҳлил этиб, улар ҳақида мухтасар маълумот берган.

1. Лирик шеърлар: ғазаллар, мустазодлар, мураббаълар, мухаммаслар, мусаддаслар, мусаббалар ва бир мусамман, бир маснавий ҳамда рубоий ва фардлар.

2. «Мабдаи нур» («Нурларнинг бошланиши» ёхуд «Нурлар манбаси»).

3. «Кимё».

4. «Қиссайи Вайсул Қараний».

5. «Қиссайи Мерожи Расул Акрам (с.а.в.)»

Жалолиддин Юсупов Машраб «Девон»ини «1-китоб» деб ҳисоблаб, қўлида сақланаётган ва яқин келажакда нашр этилиши лозим бўлган унинг мероси яна бир неча китоб бўлишини орзу қилган. Шунинг учун 1-китобда нуқсонлар бўлса, мамнуният билан қабул қилишни изҳор этган.

Шуни айтиш жоизки, яқинда ушбу сатрлар муаллифи (таъкид бизники: М.Ҳ.) Ҳамид Сулаймон номидаги қўлзмалар институти ва музейига бориб, академик Азизхон Қаюмов билан «Мабдаи нур» муаллифи ким экани ҳақида яна бир бор фикр сўрадим. Чунки муҳтарам олимимиз «Мабдаи нур» жуда мунозарали, жуда кўп олимлар қаршилиқ Машраби Рўзибой Соний қаламига мансуб демоқдалар, деган фикрни изҳор этган эди.

Қашқадарёлик тарихчи олим Поён Равшанов ҳам матбуотда бир чиқиш қилиб, «Мабдаи нур» Машраби Рўзибой Сонийники эканини таъкидлаганди. Лекин нимагадир Поён Равшанов бу мавзуга кейин қайтмади, «Мабдаи нур»га Рўзибой Сонийни даъвогар қилмади. Тўғрироғи, бу мавзу жуда кўп олимлар томонидан мунозараларга сабаб бўлди.

Бошқа олимлардан фарқли ҳолда Исматуллоҳ Абдуллоҳ ва Жалолиддин Юсупов «Мабдаи нур»ни ўрганиб, унинг

Машраби Рўзибой Сонийга тааллуқли эмас, ҳақиқий Бобораҳим Машраб асари эканини исботлашди. Дафъатан «Мабдаи нур»ни қўлга олиб, ўқий бошлаганимизда ҳар қандай ўқувчида ҳам бу Машрабга тегишли асар эмас, деган шубҳа уйғониши, табиий. Негаки, баъзи шеърлар ўз ўрнига ёпишмагандек, ғайритабиийдек туюлади, кишига. Аммо тадқиқотчи олимлар ҳам анойи эмаслиги шунда кўринадики, асарни синчиклаб таҳлил этиб чиққан Исматуллоҳ Абдуллоҳ ва Жалолиддин Юсупов асар қатъиян Машраб қаламига мансублигини исбот этишди.

Юқоридаги Азизхон Қаюмов суҳбатига эътиборни қаратганимизда, у киши падари бузруквори Пўлатхон Қайюмий «Мабдаи нур» Машрабники эмаслигини, балки ўзини иккинчи Машраб, унинг издоши деб билгувчи қаршилиқ Рўзибой Сонийники эканини ёзганлар деган фикрни изҳор этдилар ва биз «Тазкираи шуаро» китобида шу фикрни бердик, деди.

Азизхон Қаюмов фикрини давом эттириб, 1952 йилда Хуршид домла ҳам (у кишининг айтишларича, Хуршид Шамсиддин Шарафиддинов «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» пьесаларини ёзган катта олим, драматург ва Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби унвонига эга нуктадон тадқиқотчи бўлган) «Мабдаи нур» Машрабники эмас, Рўзибой Сонийники деган қатъий фикрни айтган эди, дедилар.

Академик икки йил олдинги суҳбатимизда «Мабдаи нур» қайси Машрабники бўлишидан қатъий назар, уни таҳлил этаверинг, деган эди. Ҳозирги суҳбатимизда ҳам у киши асар қайси Машрабга тааллуқлилигидан қатъий назар ҳақиқий ўзбек Машрабининг асари эканини бағрикенглик билан таъкидлади. Шубҳали бўлгани учун бирор жойда фикр айтмайман, бу томонини машрабшунослар ҳал этсин, деган фикрни билдирди. Илмда мунозара бўлгани яхши, деди.

Жалолиддин Юсупов жуда кўп мулоҳазаларни ўрганиб чиқиб, асарни синчиклаб таҳлил этиб, масъулиятни бўйнига олиб, турли фикр ва қарашлар бир томонлама эканини, масаланинг моҳиятига, илдизига чуқур етиб бормаганини таъкидлаб, қатъий ҳолда, фаразлар нисбийлигини четга

суриб, «Мабдаи нур» муаллифи Бобораҳим Машраб эканини исбот қилган ва қуйидаги фикрни келтирган:

1. «Мабдаи нур» Машрабнинг асаридир. Бу китоб Машрабнинг пири Ҳидоятулло Офоқхожанинг топшириғи билан ёзилгандир. Китобни ёзишга киришишдан аввал Машраб Жалолиддин Румий ва Аҳмад Яссавий жанобларининг руҳоний рухсатларини оладилар. «Мабдаи нур» Жалолиддин Румийнинг «Маънавий маснавий»-ларидан тазмин қилинган байтларнинг туркий-ўзбек тилидаги шарҳларидир.

Қисқаси, мен (таъкид: М.Ҳ.) Жалолиддин Юсупов хонадонидида «Мабдаи нур»нинг 19 хил қўлёзма вариантлари борлигига гувоҳ бўлдим. Назаримизда Исмаатуллоҳ Абдуллоҳ ва Жалолиддин Юсупов, Машраб тадқиқотчилари ҳисобланадилар, бу соҳада олимлар адашган эмаслар.

Мухтарам олимимиз, форс ва туркий тиллар билимдони Ҳамиджон Ҳомидий ҳам «Мабдаи нур»нинг Бобораҳим Машраб асари эканини ҳар бир чиқишида таъкидлаб келмоқда.

2. Машрабнинг «Кимё» асари ҳақида фикр юритилган. Унда айтилишича, «Кимё» «Мабдаи нур»дан кейин ёзилган бўлиб, у ҳам Машраб китобидир. «Кимё», «Мабдаи нур»нинг мантиқий давомидир. Бу асар таркибида 22 та кимё бўлиб, ҳар бир кимё алоҳида-алоҳида бўлимлардан иборат.

«Мабдаи нур» ва «Кимё»да Машрабнинг бизга таниш ғазаллари бериб борилган.

3. «Қиссайи Вайсул Қараний» ҳақида тўхталган Жалолиддин Юсупов унинг 180 байт, 360 мисрали маснавий эканини изоҳ этиб, «Қисса» шахсий кутубхонасида брақамли қўлёзма эканини таъкид этган.

4. «Қиссайи Мерожномаи» Расули Ақрам (с.а.в.) ҳақида бўлиб, бу «Қиссайи Машраб» қўлёзмаларининг ҳаммасида бўлиб, у мустақод жанрида ёзилганини билдирган.

Жалолиддин Юсупов «Кириш»нинг сўнгги мавзусини «Ҳаққингга бир дуо айлай» деб атаган. Унда Қундузда дор остида ўз кушандаси жаллодни дуо қилган Машрабнинг сўнгги сўзлари келтирилган. «Қисса»ларда ёзилишича, Машраб пири комили Офоқхожа ҳазратларидан бир қаламтарош туҳфа олган. Бу ўткир қаламтарошни бўйнига

осиб юрган ва ҳукм ижро этилаётган сонияларда ўша кичкина тигни бўйнига урган ва «Мен шаҳиди ишқман, ўлсам, кафанга чулгаманг» дегани ҳолда жаллод икки тиг эмас, бир тиг урганда ўзини дорга ташлаб юборган. Бу ҳол ҳамма жойда қайд этилган. Жалолиддин Юсуповнинг тахмини шуни изоҳ этадики, Машрабдек «марди Худо» ҳатто ўлимни ҳам хуш ҳолда кутиб олган. Чунки сўфийлар тилида «тана худди қамоқхона, қачонки жон ундан чиқиб кетса, руҳ кейин таскин топар экан», ана шу руҳий азоблар фоний (ўткинчи)ликда азоб чекаверар экан, шунинг учун улар тирикликни эмас, ўлимни— Худо даргоҳини хуш кўришган. Ғаззолийни эслайлик, жамиятга хизмат қилиб бўлгач, таом емай ўзини руҳан ўлимга тайёрлаб борган. Машраб ҳам ўлимни тансиқ ваҳдат (ваҳдат— учрашиш) деб билган. Чунки руҳ Яратган ҳузурига тезроқ чиқишини, омонат дунёни тарк этишни хоҳлашган! Шу боис ҳам Машраб жаллодни дуо қилган:

Худо йўлида, эй жаллод, манга ханжарни тезроқ ур!

Ҳаққингга бир дуо айлай, санам марди Худо бўлғил!

Ажойиб хуш муборак бу ўлумким, бошимга тушти,

Худо йўлида бир жон, минг агар жондур фидо бўлғил!

Бу эшони Шоҳ Машрабнинг дор остида айтган сўнги сўзлари эди. Дор остида ўз қотилини дуо қилиш ва яна унинг ситамгарликни ташлаб, ўзлари каби марди Худо бўлиб қолишини тилаш, ўлимни муборак бир неъмат каби қабул қилиш, Худо йўлида бир эмас, мингта жонни фидо қилишга тайёр туриш ҳар қандай тафаккур соҳибини шошириб кўядиган фавқулодда жиддий ҳолатдир. Машрабнинг мардона кечган ҳаёт йўллари эътиқод, имон ва ишонч йўллари дир. Умр деб аталувчи кичик бир фурсатнинг қанчалик оғир, жафоли ва машаққатларга тўлалиги, унда умид билан хавф, орзу билан армон, нафс билан парҳез, адолат билан разолат ва бошқа яхши-ёмонликлар бақамти келишлигини, бу фоний дунёга пок келган инсон ундан қандай пок бўлиб чиқиб кетишини Машрабнинг маърифатуллоҳга тўла ибратли ҳаёт йўллари дан ва ҳикматлар уммони бўлмиш дафтарларидан излашлари, кашф қилишлари лозим.

Ж.Юсупов Машраб ижодининг тадқиқи, унинг нашрлари энди бошланаётганини, олдинги нашрларга кирмай қолган, шўролар мафкураси ҳазм қилолмаган шеърлари босилаётгани, шоир меросининг қаймоғи бўлган шеърӣ жанрларнинг ҳамма тур ва хиллари янги тўпламга киритилгани ҳақида қуйидаги фикрларни ёзади: «Машрабнинг ҳаёт йўллари, бизга қолдирган бой адабий меросини тадқиқ қилиш ишлари, «Мабдаи нур» ва «Кимё» каби асарларини тўлиқ ва мукамал ҳолда нашр қилишдек масъулиятли ва сабабли юмушларни давом эттирмоқдамиз. Машраб ижодий меросининг қаймоғи бўлган кўплаб ахлоқӣ, диний-тасаввуфӣ ғазал, мустазод, мураббаъ, мухаммас, мусаддас ва мусамманларни киритдик. Олдинги нашрларда тушириб қолдирилган байт ва бандлар ўз ўрнига киритилди».

Ж.Юсупов Машраб ижодий меросини ўрганиш, тадқиқ қилиш узлуксиз давом этаётганини мамнуният билан эслаб, бу ишга ҳисса қўшган устозлари Воҳид Абдуллаев, Алибек Рустамов, Эргашали Шодиев, Ботирхон Валихўжаев, Файбулла ас-Салом, Раҳмонқул Орзибеков, Нажмиддин Комилов, Қобилжон Тоҳировнинг хизматларини хотирлайди. Иш жараёнида Азиз Қаюмов, Озод Шарафиддинов, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Иброҳим Ҳаққулов, Исматуллоҳ Абдуллаев, Абдулҳаким Шаръӣ Жузжонӣ, Одилжон Носиров, Зайнал Ризаев, Муҳсин Зокиров, Саидбек Ҳасанов, Раҳматилло Холиқов, Ваҳоб Раҳмонов, Комилжон Исроиловнинг мумтоз адабиётимиз вакиллари, жумладан, Машраб ижодиётини ўрганиш соҳасидаги илмӣ ишларидан фойдаланганини қайд этган. Машраб ҳаёти, ижоди ва маънавий оламини кунт билан ўрганиб, ажойиб тадқиқотлар олиб бораётган олимлар Эркин Мусурмонов, Гуландом Саломова, Дилором Ҳамроевнинг таҳсинга сазовор илмӣ ишларини мамнуният билан кузатиб бораётганини таъкидлаган.

Ж.Юсупов Машраб шеърларини парокандаликка юз тутишидан сақлаб қолиб, нашр ишларига кўмаклашган бир гуруҳ ижодкорларга, айниқса, дўсти Саъдулла Аҳмадга чексиз эҳтиромини изҳор этган. Устози Файбулла ас-Саломнинг Машраб шеърятини севишини, «Машрабни

тушуниш учун Машрабнинг дардини, Машрабнинг аламлари марказини топиш керак», деган сўзни эҳтиром билан келтирган Ж.Юсуповнинг отаси илм кишиси бўлиб, уларнинг хоҳадонида машрабхонлик бўлиб турган. Отаси адабиётнинг фидойиси эканини, мумтоз адабиётнинг сир-асрорларини чуқур тушунишларини, уйлари меҳмонлар учун доим очқлигини, келган кишилар ҳам Машраб шеъриятини нозик тушунишларини мамнуният билан хотирлаб, қуйидаги фикрларни ёзади: «Машрабнинг шеърий меросини аслий кўринишга яқинлаштириш учун узоқ йиллардан буён изланишдамиз. Бу йиллар орасида менга мадад бериб, қўлаб-қувватлаб, руҳиятимга осудалик бахш этиб келган боболарим мулло Жўрамурод, мулло Абдуқодир, падари бузрукворим ва мураббийим беминнатим Муҳаммад Юсуф Ҳақберди ўғли ва волидаий муҳтарамам Рисолат Абдусалом қизи бу дунёи дағални тарк этиб, дорил бақо сари юз тутдилар. Уларнинг ҳар бири кўп ўқимишли, мумтоз адабиётимизни теран тушуниб етган ирфон соҳиблари эди. Хонадонимиздан доимо меҳмон аримасди. Уларнинг кўпчиликлари «эски»дан хабардор кишилар бўларди. Эсимда, Сталин ўлган йили (1953) Бухородан икки мулло бобо меҳмон бўлиб келишди. Кечга бориб, албатта, намоздан сўнг машрабхонлик бошланди. Уйқу, зарурат, намоз ва овқатланишдан сўнг бу ҳол икки кеча-кундуз давом этди. Бутунлай чарчаб қолсалар, ўша заҳотиёқ иккинчи бировлари гапни гапга улаб кетардилар. Энг ажабланирлиси шундаки, улар Машраб «қисса»сини ёддан билишаркан. Икки кун-тун мобайнида уларнинг қўлларида бирорта ҳам китоб кўрмадим. Ривоят ва қиссаларни, Машраб ғазалларини тасвирлаб бўлмас даражада завқи шавққа тўлиб, гоҳ йиғлаб, гоҳида кулиб, йиғлашиб, кулдуриб айтардиларки, бу қизиқарли «эртак»нинг беҳосдан тугаб қолишидан беихтиёр хавотирланардим. Машраб қатл этилиб, дафн қилинишидаги воқеаси билан қисса тугади. Машраб руҳларига қисқа дуойи хатм қилинди.

Ж.Юсупов камтарлик билан Машраб «Девон»ини тайёрлашда нуқсон ва жузъий хатолар бўлганини билдириб, китобхонлардан узр сўраган. Матнда ёхуд бошқа хатолар ҳақидаги нуқсонларни топиб, мактуб йўлловчи, фикр

мулоҳаза билдирувчилар фикрини беришларини илтимос қилган.

Мен (таъкид бизники: М.Х.) аввало, бутун машрабхонлар номидан, Жалолиддин Юсупов ва ўз номидан шу китобнинг юзага чиқишида, нашр этишда беминнат ҳомийлик қилган Хатирчи туман ҳокими Эркин Турдимовга чуқур ташаккуримни изҳор қиламан.

Энди китобдан жой олган шеърӣ жанрлар миқдори, унинг ўқишлилигини таъмин этувчи омиллар ҳақида мухтасар фикр юритамиз.

«Янги аср авлоди» нашриёти кейинги икки-уч йил ичида Шарқ адабиёти, мумтоз адабиётимиздан намуналар чиқариб, китобхонларни мамнун этаётганини таъкидламоқчиман. Жамоа китобнинг чиқарилиш савияси, унинг дизайни масалаларини ўз ўрнида ҳал этган. Бу ҳол Машраб «Девон»ида яққол кўзга ташланган бўлиб, унинг муқоваси Шарқ миниатюрачилигининг ўзига хос беазаги билан киши диққатини ўзига тортади. Ўз ўрнида айтиб кетиш жоиз, «Девон» деган ёзув яққол кўзга ташлангани ҳолда «Машраб» атамаси жуда кичик ҳолда ёзилган. Уста мусаввир «Машраб» атамасини юқорироққа катта ҳарфлар билан берса, маъқул бўлар эди. Китобнинг варақлари сифатсиз қоғоз билан чиққан. Бугунги бозор иқтисодиётининг таъсири сезилиб турган пайтда бундай фикр юритиш ўринсиз, деган истиҳолога борганимиз ҳолда, шунисига ҳам шукр, дейишни афзал биламиз. Барибир нашриёт ижодий жамоасининг меҳнатини қадрлаганимиз ҳолда, айниқса, ҳар бир ғазални бош ҳарфлар билан бошланиб, бош ҳарфнинг энг биринчиси жуда чиройли берилганини, ҳар бир шеърнинг пастига Шарқ миниатюраси намуналари мазмунига монанд мусаввир томонидан жойлаштирилганини қадрласа бўладиган ҳол, деб ҳисоблайман. Шу нарса бундан 30-40 йил илгари мумтоз адабиётдаги асарларга қўйиларди, негадир бунга эътибор сусайган эди. Мумтоз адабиётга хос бўлган жиҳатни бошқа нашриётлар ҳам амалга оширса, мақсадга мувофиқ бўларди.

«Девон»дан Машрабнинг аввал эълон қилинган, лекин тоталитар тузум даврида баъзи байт ва мисралари олиб ташланган, эндиликда тўлдирилган, бунинг ичида ҳали эълон қилинмаган жами 380 та ғазал, 21 та мустазод, 4 та

мураббаъ, 78 та мухаммас, 7 та мусаддас, 2 та мусаббаъ, 1 та мусамман, 1 та маснавий, фардлар, тўртликлар, луғат ва изоҳлар ўрин олган.

Ж.Юсуповнинг олимлик салоҳияти шунчалик чўнг (сарбаланд)ки, роса 50 бет (550-бетдан 600-бетгача) луғат ва изоҳ тузган.

Бу ҳол 1990 йилги «Меҳрибоним, қайдасан?» девонида ҳам берилган эдики, бу гал фақат янги ғазаллардаги тушунилиши қийин сўзларга берилганини изоҳласак, олимнинг бардош билан қанчалик катта меҳнат қилганига гувоҳ бўламиз. Улар алифбо тарзида берилган. Олимнинг олимлиги қандай ҳолда юзага чиқади, дейилса, Жалолиддин Юсупов каби изланиш, кунт, ирода, матонат билан сидқидилдан меҳнат қилгандагина, деган фикр тафаккуримизга келади.

Китобнинг яна бир қулай ва ўнғай томони— ҳар бир ғазалнинг биринчи матлаъи— бошланиши мундарижасида келтирилган, бу хоҳлаган ғазални тезда топишнинг калити вазифасини бажарган.

«Девон» 2 000 (икки минг) ададда чиққан. Умид қиламизки нашриётлар Машраб меросига эътибор қаратиб, халқимизни ўзбек шоири ва мутафаккири, Авлиёи Ҳақ шеърияти билан ошно қиладилар ва бу ишга ҳисса қўшиб, Машраб меросига ҳомийликни бўйнига оладилар⁵.

⁵ «Жаҳон адабиёти» журнаlining 2006 йил 6-сонидан олинди.

МУНДАРИЖА

Бобораҳим Машраб ҳаёти.....	3
Бобораҳим Машраб ижодий меросининг аҳамияти.....	60
Машраб «Девони»ни ўқиб.....	91

«TAFAKKUR PLYUS» масъулияти чекланган жамияти қўйидаги матбаа хизматларини амалга оширади:

- Журналлар, газеталар ва бошқа босма маҳсулотларининг оригинал макетини тайёрлаш;
- Ташқи ва ички рекламалар;
- Таклифномалар, визиткалар, конвертлар, плакатлар, этикеткалар, календарлар, буклетлар;
- Мухаррирлик, таржимонлик ва мусахҳихлик ишлари;
- Компютерда саҳифалаш ва дизайн ишлари;
- Электрон дарсликлар;
- Медиа маҳсулотларини тайёрлаш.

Маълумот учун телефонлар:

(+99897) 440-37-16

(+99871) 229-57-16

E-mail: abdul_hamid@mail.ru

МУМИН ХОШИМХОНОВ

**БОБОРАҲИМ МАШРАБ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ
ФАОЛИЯТИ**

Муҳаррир **Ҳ.НИШОНОВ**
Техник муҳаррир **Т.СМИРНОВА**
Мусаххих **С.АБДУВАЛИЕВ**
Саҳифаловчи **Д.ТОЖИАЛИЕВ**

Босишга рухсат этилди 15.08.2007
Бичими 84X108 1/32. Ҳажми 7 б.т. Адади: 1000. Буюртма №114

Оригинал макет ва дизайн «Tafakkur plyus» масъулияти чекланган
жамиятида тайёрланди

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси босмахонаси.
Тошкент, Х.Сулаймонова кўчаси, 33